

У. Ф. Ладысеў, *Паміж Усходам і Захадам: Станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917-1939 гг.)* / У. Ф. Ладысеў, П. І. Брыгадзін, БДУ, Мінск 2003, сс. 307.

Апошні перыяд на Беларусі сталі з’яўляцца даследаванні па айчынай гісторыі, якія можна было б дыферэнцыяваць па двух умоўных накірунках. Першы з іх — нацыянальна-дэмакратычнага кшталту. Другі — савецкага, але ўжо трохі мадыфікаванага. Першы характарызуецца абстрагаванасцю ад традыцый савецкай гістарычнай школы (і нярэдка па гэтай прычыне трапляе ў своеасаблівую залежнасць ад яе), сваёй скіраванасцю на еўрапейскія дэмакратычныя прынцыпы даследаванняў. Другі ж наадварот — знаходзіцца ў моцным палоне савецкай ідэалагічнай традыцыі і вылучаецца велічэзнай залежнасцю (калі гэта было б дарэчным, сказаў бы — наркатычнай) ад савецкай спадчыны гістарычных даследаванняў¹. Увогуле, улічваючы палітычныя працэсы на Беларусі і вакол яе, улічваючы той шлях, які краіна праходзіць, было б дзіўным, каб у яе гістарычнай навуцы, у многім залежнай ад палітыкі, не складалася такой сітуацыі. І гэта — натуральна.

¹ Гл. таксама на гэтую тэму квазінавуковы (насамрэч публіцыстычны) артыкул П. Петрыкава, які выступіў супраць „фальсификаторов советской историографии”: П. Т. Петриков, *Основные направления историографии Беларуси конца XX — начала XXI веков*, [у:] *Сучасныя праблемы гістарыяграфіі гісторыі. Матэрыялы Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі 28 лістапада 2003 года*, Мінск 2003, частка 2, с. 499-508. Штопраўда, калі паглядзець на праблему ўважлівей, выяўляецца больш шырокі дэферэнцыйны спектр сярод беларускіх гісторыкаў і гістарыяграфіі (у чым, дарэчы, пераконвае і ўзятая для разгляду праца). Аднак у дадзеным выпадку ідзе пра погляд праз прызму палярызацыі, няхай сабе і палітычнай, а значыць, некарэктнай для навукі.

Сумесную працу У. Ладyseва і П. Брыгадзіна (абазнаным зразу-мела, што ў асноўным першага, чым другога) пра станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі ў 1917-1939 гг., як ні дзіўна, нельга дыферэнцыяваць адзначна. Але гэта не значыць, што яна пазбегла ўплываў дня сённяшняга (абодвух яго бакоў) і стала палітычна нейтральнай. Яе амбівалентнасць заключаецца ў імкненні знайсці кансенсус для гісторыкаў абедзвюх акрэсленых вышэй тэндэнцый, прайсці паміж Сцылаю і Харыбдай. І гэтае свядомае ці не імкненне, дарэчы, не стасуецца з прынцыпамі навуковасці і толькі шкодзіць ім, што знайшло адбітак у наогул цікавым і вартым увагі даследаванні. Прычым атрымліваецца трохі парадаксальна: „кансенсусныя” хібы не могуць задаволіць патрабаванні ні першай, ні другой з вылучаных тэндэнцый (для першай аўтары не дагаворваюць таго, што маглі б сказаць, а для другой — яны ўжо казалі „няправільна”, хоць і не дагаварылі). Аўтары, прадбачаючы такую сітуацыю, наперад апраўдваюцца, што, маўляў, „прапанаваная праца не можа адказаць на ўсе складаныя пытанні. (...) З некаторымі сюжэтамі, аўтарскімі заключэннямі нехта не зможа пагадзіцца. Таму ў кнізе ў якасці дадатку прыведзены дакументы, многія з якіх уводзяцца ў навуковае абарачэнне ўпершыню, на іх аснове можна зрабіць уласную выснову” (с. 4). Дык, можа, і не чытаць гэтай кнігі, а абысціся яе выкарыстаннем як крыніцы? Да гэтага ж і падштурхоўваюць аўтары! Але кніга існуе і, як той казаў, адмахнуцца ад гэтага факта немагчыма.

Структурна праца складаецца з караценькага „Уступу”, пяці лагічна абумоўленых раздзелаў, „Заклучэння”; у канцы прыводзяцца крыніцы і літаратура, а таксама біяграфічныя даведкі найбольш значных у ракурсе тэмы асоб (іх назбіралася за 40); асабліваю каштоўнасць сапраўды ўяўляюць 40 дакументальных дадаткаў. А вось вартасць „Этнаграфічнай карты Беларусі” Я. Карскага 1903 г. нівельіруецца яе зусім кепскай якасцю.

Хібы тэрміналагічна-метадычнага характару пачынаюць сустракацца з першых старонак кнігі. Напрыклад, сцвярджэнне, што на пачатку XX ст. „у прывычным аспекце (Беларусь — А. Т.) не мела нават мізэрных рыс этнічнай адзінкі” (с. 5). Так, адміністрацыйна беларускія землі не былі нейкім чынам акрэслены паводле этнічных прыкмет. Але менавіта этнічныя рысы дазвалялі даследчыкам (таму ж Я. Карскаму!) выдзяляць на мапах Усходняй Еўропы беларускі рэгіён як этнічную адзінку. Аморфнай і без кантэксту амбівалентнай з’яўляецца і дэфініцыя „нярускія народы” (с. 6, 11, 31). Можна падумаць, што да іх адносяцца і беларусы з украінцамі, кроў якіх генеалагічна нашмат больш руская, чым

у выязітчаных маскоўцаў/расейцаў.

У першым раздзеле ідзеца пра фарміраванне і эвалюцыю спектру сілаў беларускага нацыянальнага руху ад лютага да кастрычніка 1917 г. у агульнарасійскім кантэксте з акцэнтам на палітыцы партыі бальшавікоў і У. Леніна (лагічна: яны ж потым перамаглі). Не абмінаюцца ўвагай палітыка двайных стандартаў з боку бальшавікоў у адносінах да нацыянальна-вызваленчага руху беларусаў, якім адмаўлялася ў прадэклараваным У. Леніным праве на самавызначэнне (с. 29-31), але, паводле В. Кнорына — аднаго з кіраўнікоў кампартыі Беларусі, у 1917 г. „з беларускім пытаннем у першым перыядзе яго існавання наша партыя (бальшавікоў — А. Т.) не справілася” (с. 31). З беларускім рухам бальшавікі наогул не хацелі лічыцца, імкнучыся не выпусціць з Расійскай імперыі Польшчу². У. Ленін адкрыта заяўляў (яшчэ 29 красавіка 1917 г.): „Конечно, теперь насиле царит над Польшей, но чтобы польские националисты рассчитывали на освобождение ее Россией — это измена Интернационалу”³. Але, як спраўна паказана аўтарамі, нацыянальны рух на Беларусі ўбіраўся ў сілу, якая выявілася неўзабаве. Прынцыповай заўвагай стасоўна структуры першага раздзела бачыцца адсутнасць нейкай прэамбулы, якая ўвяла б у курс справы чытача. Варта было б, канечне, змясціць пэўную характарыстыку „прэлюды” развіцця беларускіх нацыянальных рухаў, бо атрымліваецца, што невядома, адкуль яны „вынырнулі”. Тым больш, што яна (характарыстыка) ужо была адносна прыстойна распрацавана калектывам, у склад якога ўваходзілі і гэтыя аўтары⁴, і гэта дало б чытачу зразумець, з якімі набыткамі палітычныя рухі Беларусі падышлі да пертурбацый 1917 г.

² Думаецца, каб бальшавікам такі ход удаўся, Беларусь, страціўшы статус заходняга фарпоста Расіі, нават фармальна не ўяўляла б вялікай цікавасці ў кантэксте нацыянальнай палітыкі бальшавікоў. Каб краіны суседзяў, у тым ліку і перш за ўсё Польшча, не здолелі замацаваць сваю дзяржаўнасць, наўрад ці бальшавікоў турбавала б і надалей пытанне пра беларускую дзяржаўнасць. Як лічыць у сваім публіцыстычным эсе Сакрат Яновіч, „перамога Тухачэўскага з Дзяржынскім пад Варшаваю ў 1920 г. працягнула б польскае бездзяржаўе (з канца XVIII ст.), нягледзячы на ўтварэнне Польскай ССР ад Шлёнска да Бярэзіны, з Беларускай АССР на прасцягу Менскай губерні. Быў такі план, выраблены ў Беластоку. Палякам Ленін аддаваў пасля і Менск, але яны не захацелі, расшыфраваўшы бальшавіцкую задуму накармаць „польскага гусака” меншасцямі да такога ступені, што скончыўся б з абжорства...” (С. Яновіч, Беларусь заўтра, „АРСНЕ-Пачатак”, 2004, № 2, с. 73.). Але мы забеглі трохі наперад.

³ В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 31, Москва 1974, с. 433.

⁴ *Гісторыя Беларусі. У 2 ч., ч. 2: XIX-XX стагоддзі: Курс лекцый* / П. І. Брыгадзін, У. Ф. Ладысеў, П. І. Зялінскі і інш, Мінск 2002, с. 244-250.

Падаецца не зусім дакладнай і аморфнай назва другога раздзела — „Працэс фарміравання дзяржаўнасці Беларусі пасля кастрычніцкіх падзей у Петраградзе” (нотабена: у адрозненне ад звяржэння царызму захоп улады большавікамі рэвалюцыяй не названы!): насамрэч разглядаецца перыяд да сярэдзіны 1919 г. Несумненная вартасць гэтага раздзела бачыцца ў пераканаўчым паказе шырыні і глыбіні разгортвання беларускага нацыянальнага руху, які стаў пад канец 1917 г. сапраўды народным і прывёў да склікання I Усебеларускага з’езда, які выявіў, што незалежніцкія тэндэнцыі беларусаў не сягаюць радыкальнай аўтаноміі ў складзе Расіі. Ды і гэта, як палічылі большавікі, было ўжо занадта — і, напіўшыся⁵, разагналі дэмакратычны сход. Такім чынам, паказана, што „ворагамі беларусчыны” (Янка Купала) з’яўляюцца найперш дэнацыяналізаваныя расейскія камуністы. Аднак зрабіць адпаведную выснову ў аўтараў, відаць, не хапіла грамадзянскай мужнасці, таму што ўсталяванне савецкай улады з гэтай прычыны патрэбна было б лічыць не проста недэмакратычным, але і прызнаць захопніцкую гвалтоўнасць большавікоў, паставіўшы іх у адзін шэраг акупантаў з войскам польскім. Далейшае развіццё падзей — станаўленне і дзейнасць БНР — асвятляецца змястоўна і канструктыўна, але не без рэверансаў традыцыям савецкай гістарыяграфіі: так, маўляў, „адзіным рэальным гарантам сацыяльных заваёў працоўных выступала ў той час Савецкая Расія” (с. 77-78). Дарэчы, У. Леніным аддзяленне ад Расіі дапускалася, але, як патрэбна разумець, толькі фармальна: „Мы за *автономию для всех* частей, мы за *право* отделения (а не за *отделение* всех!) (...) В общем, мы против отделения. Но мы стоим за право на отделение. (...) *Ничего*, абсолютно ничего кроме *права* на отделение здесь нет и быть не должно”⁶. Такая вось імперыялістычная амбівалентнасць. А незалежніцкія тэндэнцыі, праяўленыя нацыянальнай элітай беларусаў у 1918 г., мелі аніак не меншыя падставы, чым польскія адраджэнцы. Тым больш, што „пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 29 жніўня

⁵ Смешна, але нават стасоўна факта алкагольнага ап’янення начальніка Мінскага гарнізона Крывашэіна аўтары спрабуюць прымяніць эўфемізм, кажучы, што той быў „не зусім цвярозы” (с. 63). Цвярозы, але — не зусім?! Успамінаецца саркастычная крытыка савецкага ладу вядомым рускім пісьменнікам М. Булгакавым праз прызму бытавога прыкладу: ён смяяўся з таго, што ў савецкай краіне рыба мае некалькі ступеняў свежасці (першай, другой), хоць насамрэч жа яна можа быць або свежай, або — не. Па ўспамінах жа сведкаў, Крывашэін тады быў *зусім не цвярозы*: В. Захарка, *Галоўныя момэнты беларускага руху*, „Спадчына”, 1997, № 5, с. 14; В. Гадлеўскі, *Зь беларускага палітычнага жыцця ў Менску ў 1917-1918 гг.*, „Спадчына”, 1997, № 5, с. 26-27.

⁶ В. И. Ленин, *Полное собрание сочинений*, т. 48, Москва 1975, с. 233-236.

1918 г. савецкі ўрад прыняў падпісаны У. І. Леніным дэкрэт аб адказе ад дагавораў і актаў, заключаных урадам былой Расійскай імперыі аб падзеле Рэчы Паспалітай⁷. А гэта значыць, расійская інкарпарацыя беларускіх зямель, якія з’яўляліся ядром ВКЛ, дэ-юрэ ліквідоўвалася, а за іх насельніцтвам прызнавалася права на самавызначэнне — калі яны адмовіліся б ад ранейшага дзяржаўнага статускво ў выглядзе ВКЛ. Аўтары фактычна прызнаюць, што без БНР не адбылося б абвяшчэння Савецкай Беларусі, бо „пытанне аб праве беларускай нацыі на самавызначэнне было пастаўлена ў плоскасць практычнай рэалізацыі” (с. 88), што не магло ўжо быць праігнаравана бальшавікамі.

Аднак, як слухна паказвае трэці раздзел „Беларуская дзяржаўнасць на савецкай аснове”, да фактара БНР пры стварэнні беларускай савецкай рэспублікі дадаваліся прычыны „ваенна-палітычнага характару” — стварэнне „санітарнага кардону” ад ворагаў з захаду (с. 97), бо насамрэч Маскве не хацелася б даваць беларусам хоць бы намінальную суверэннасць. Беларуская тэрыторыя, фактычна, як *res nullius*⁸, стала картай, з дапамогай якой вырашаліся пытанні больш маштабныя. Раздзел пераканаўча адлюстроўвае, што дзяржаўнае афармленне Беларусі ні ў якім разе не з’яўлялася мэтай для бальшавікоў (ды і многіх іх праціўнікаў); мала таго, што ступень улады для беларускага народа і яго нацыянальнай эліты мінімізавалася, дык і тэрыторыю Беларусі рэзалі ўздоўж і ўпоперак. Прычым заўсёды бальшавікі пакідалі нават ім падкантрольнай беларускай рэспубліцы як мага меней тэрыторыі, у чым некаторыя гісторыкі справядліва бачаць „жаданне ЦК РКП(б) аслабіць у рэспубліцы нацыянальныя тэндэнцыі”⁹. Гэта выснова напрашвалася і на аснове аналізу У. Ладысева з калегам, але так і не прагучала¹⁰. І тут жа аўтары ўжываюць стасоўна чарговага прыходу

⁷ *Гісторыя Беларусі: Падруч. У 2 ч., ч. 2: Люты 1917 г. — 2002 г.* / Я. К. Новік, Г. С. Марцуль, Э. А. Забродскі і інш.; пад рэд. Я. К. Новіка, Г. С. Марцуля, Мінск 2003, с. 254. Дарэчы, дзіўна было знайсці такую інфармацыю менавіта ў гэтым падручніку — апалагетыцы савецкай гістарыяграфіі: на фоне згаданага дэкрэта ж праяўляецца імперыялістычнае фарысейства бальшавіцкага кіраўніцтва.

⁸ Рэч без уладальніка, нічыя (лац.).

⁹ Гл., напрыклад: С. Хоміч, *Асноўныя этапы фармавання тэрыторыі БССР (1918-1926)*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, т. 7, сш. 2 (13), Менск 2000, с. 353.

¹⁰ У адной з апошніх сваіх публікацый У. Ладысеў насуперак і гістарычным дакументам, і сваім ранейшым працам у якасці лейтматыву адарвання трох губерняў ад БССР вылучае гаспадарчы фактар: маўляў, тыя рэгіёны былі эканамічна знітаваны з Цэнтральнай Расіяй (У. Ладысеў, *Расійскі фактар*

Чырвонай Арміі такую дэфініцыю, як „вызваленне” (с. 128), хоць „вызваліцелі” паводле гэтага раздзела выглядаюць шчыра несім-патычна. Кідаецца ў вочы адсутнасць нават згадкі пра Слуцкі збройны чын 1920 г., без якога працэс, што закончыўся Рыгай у са-кавіку 1921 г., выглядае недастаткова асветленым і страчвае пэў-ную долю каштоўнасці з гледзішча беларусацэнтрычных пазіцый. У той жа час упамінаюцца вайсковыя фарміраванні Булак-Ба-лаховіча, яго ж дзеянні інтэрпрэтуюцца як інспіраванне палітыкі Пілсудскага (с. 138-139), што з’яўляецца яўнай недагаворанасцю пры наяўнасці беларускага сепаратызму ў ходзе ваеннай акцыі на Палессі восенню 1920 г.¹¹

А вось раздзел чацвёрты пры даследаванні працэсаў, якія за Саве-тамі былі „ахрышчаны” ўзбуйненнем, аперуе больш карэктным тэр-мінамі — „вяртанне ўсходніх этнічных беларускіх зямель” (с. 147). Ад-нак гісторыю гэтага вяртання аўтары канструююць хоць і аб’ектыў-на, ды ўсё ж няпоўна. Са свайго боку хацелася б дадаць наступную інтэрпрэтацыю, якая пераплятаецца з рэпрэзентаванай аўтарамі.

Намінальная суверэннасць рэспублікі дазволіла ўжо адпачаткова казаць пра яе уніфікацыйнае для беларускіх тэрыторый значэнне; і ў пацвярджэнне Масква пасля знікнення актуальнасці значэння ССРБ як буфернай зоны ад капіталістычнага акалення правяла два так званыя ўзбуйненні рэспублікі, хоць у канцы 1920 г. бальшавікі зусім не збіраліся „ўзбуйняць” Беларусь з-за адсутнасці сэнсу¹² (на-родны камісарыят замежных спраў РСФСР, як паведамляецца ў яго цыдулцы ад 6 лістапада 1920 г., лічыў „нежаданым далучэнне да Бе-ларусі якіх бы там ні было частак Віцебскай або Магілёўскай губер-

і беларуская дзяржаўнасць у 20-я гады XX ст., „Беларуская думка”, 2006, № 2, с. 117-118). Ды, па-першае, пры гэтым аўтар спасылаецца на дакумен-ты (дагэтуль нібыта малавядомыя), створаныя за год да таго адарвання, а сітуацыя ж змянялася тады часамі ледзь ні штодзённа. А па-другое, так і карціць запытацца: а хіба пакінутыя БССР Мінская і Гродзенская губерні былі меней інтэграваны ў агульнарасійскую эканоміку, хіба іх гаспадарка арыентавалася на Захад? (У дадзеным выпадку У. Ладысеў змяняе сваю пазіцыю яўна пад уздзеяннем палітычнай кан’юнктуры, бо казаць адмоўна пра „расійскі фактар” для гісторыі Беларусі стала крамольным.) Дый і Ле-нін у сувязі са стварэннем гаспадарчай базы савецкай краіны на Беларусь не звяртае нават мінімальнай увагі — у адрозненне, напрыклад, ад стратэ-гічна важнай у гэтым сэнсе (сваімі запасамі хлеба і вугалю) Украіны (В. И. Ленин, *Сочинения*, т. 29, Москва 1955, с. 64-66, 234-235, 248 ды мн. інш.).

¹¹ Гл. хаця б: А. Чобат, *Станіслаў Булак-Балаховіч*, „Спадчына”, 1995, № 3, с. 181-186.

¹² Н. Głogowska, *Białoruś 1914-1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, s. 76. (Паводле: Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 4, воп. 1, спр. 40, арк. 27)

няў”¹³). Але неўзабаве той сэнс з’явіўся: такі ход Савецкую Беларусь рабіў большай і па тэрыторыі, і па насельніцтве за заходнебеларускія землі ў складзе Польшчы¹⁴, — не далучаць жа было большую частку да меншай¹⁵. Дарэчы, чаму тья працэсы далучэння беларускіх этнічных тэрыторый да беларускай рэспублікі называюцца (пра)савецкімі гісторыкамі ўзбуйненнем? Быццам далучаліся да Беларусі нейкія „левыя” тэрыторыі, а не тья, з каторых Беларусь як краіна (не блытаць з дзяржавай) складаецца. Да таго ж дэфініцыя „ўзбуйненне” выяўляе яго сутнасць: Крэмль рабіў падачку, ССРБ была ўжо інтэгравана ў Імперыю, а далучэнне ўчарашніх „расійскіх”

¹³ Цыт. па: А. Грыцкевіч, *Гісторыя геапалітыкі Беларусі*, „Спадчына”, 1994, № 4, с. 55. Яшчэ раней, на пачатку 1919 г., г.зн. адразу па першым абвясчэнні Савецкай Беларусі, У. Ленін адзначаў, што рэспубліка буферная і патрэбна толькі таму, што мяжуе з іншымі краінамі, а што тычыцца ўсходніх яе губерняў (Смаленскай, Віцебскай і Магілёўскай), то іх можна выключыць са складу рэспублікі, бо яны не мяжуюць з іншымі краінамі (Па: Р. Платонов, Н. Сташкевич, *Тернистый путь к свободе*, „Неман”, 1992, № 10, с. 155). Усё ж пры першым абвясчэнні Савецкай Беларусі 1 студзеня 1919 г. пэўны час (літаральна пару тыдняў) ёй былі адвялі амаль усю беларускую этнічную тэрыторыю, а гэта пяць губерняў. Ды сітуацыя змянілася пры пагрозе адарвання Беларусі ад Савецкай Расіі: каб пагроза не вісела над пяццю губернямі, спярша пакінулі толькі дзве з іх (гл. падрабязней адпаведныя дакументы: с. 276-282), а ў другі раз выдзелілі адно шэсць павеатаў (гэтым разам планавалася 18 павеатаў, але 2/3 з іх пасля Рыгі апынуліся ў складзе Рэчы Паспалітай: Я. Мірановіч, *Найноўшая гісторыя Беларусі*, навук. рэд. А. Краўцэвіч, Санкт-Пецяярбург 2003, с. 48), хоць у „Дэкларацыі пра абвясчэнне незалежнасці ССРБ” ад 31 ліпеня 1920 г. чорным па беламу было напісана, што межы рэспублікі з Савецкай Расіяй і Украінай вызначаюцца „вольным выражэннем беларускага народа на павятовых і губернскіх з’ездах Саветаў у поўнай згодзе з урадам РСФСР і ССРУ” (с. 285). Нехта ў таго народа пытаў!

¹⁴ Напачатку Савецкая Беларусь займала плошчу ў 52,4 тысячы км². Прадстаўнікі БНР адэньвалі беларускія тэрыторыі, якія апынуліся пад акупацыяй камуністычнай Расіі, у больш за 206 тысяч км² (*Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі*, т. 1, кн. 2, Вільня — Нью-Ёрк — Менск — Прага 1998, с. 1220). У 1939 г. напярэдадні вераснёўскіх падзей БССР ахоплівала 125,9 тысяч км² (с. 200).

¹⁵ Як было сказана ў пункце 3-м сакрэтнага дакумента „В комісію політбюро ЦК ВКП(б) по вопросу о расширении границ БССР”, „основной решающий аргумент за расширение границ БССР — в ближайшее время — определяется политикой Польши”: меліся звесткі, што Пілсудскі збіраўся правесці шэраг рэформаў адносна нацыянальных меншасцяў, у тым ліку беларусаў (с. 296). Дарэчы, на Украіне такой праблемы не існавала: яе „ядро” разам з Кіевам знаходзілася ў складзе Саюза, на распалавіненай Беларусі ж з Мекаю (Вільняю) і Медынаю (Менскам) Саветам трэ было ўзмацняць „свой” беларускі („гравітацыйны” — Томаш Стрыек) цэнтр, надаваць яму кансалідуючае значэнне, якое затым каб нельга было падверг-

тэрыторый тую інтэграцыю рабіла шчыльнейшай, да таго ж тое „ўзбуйненне” распачатуе карэнізацыю і беларусізацыю тагачасна асуджала на правал: „Менталітэт мясцовых жыхароў (далучаных у 1920-х гг. да БССР рэгіёнаў — А. Т.) тут яшчэ ў большай ступені, чым у насельніцтва астатняй тэрыторыі Беларусі, быў набліжаны да менталітэту рускага народа”¹⁶. У любым выпадку вызначэнне тых працэсаў як „ўзбуйненне” робіць „падкоп” пад карэктнасць дэфініцыі „аб’яднанне” 1939 г. і наадварот.

Такім чынам, мы падышлі да разгляду апошняга, пятага раздзела — пра аб’яднанне заходняй часткі Беларусі з усходняй. Назва ж яго — „На завяршаючым этапе кансалідацыі беларускай нацыі” — падаецца крайне няўдалай: як справядліва адзначаюць многія гісторыкі, працэс кансалідацыі і дзяржаўнае фармаванне беларусаў далёка не завершаны і працягваецца (ці эвентуальная інтэграцыя з Расіяй не тычылася б пашыранай храналагічна тэмы, якая акрэслена назваю кнігі?)¹⁷; дый спыняцца на 1939 г. было тым больш некарэктна ў такім даследаванні, бо наперадзе Беларусь чакаў шэраг пертурбацый стасоўна дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці, распачатых менавіта ў верасні 1939 г.

Сам жа раздзел складаецца з двух параграфоў, першы з якіх рэпрэзентуе стан беларускага пытання ў II Рэчы Паспалітай, а другі падае чарговую інтэрпрэтацыю вераснёўскіх падзей. У цэлым яна з’яўляецца крокам наперад для „афіцыйнай” беларускай гістарыяграфіі і адлюстроўвае гвалтоўнасць аб’яднання. Аднак аўтары ў пошуках спакайнейшага фарватэру (рыхтык паміж Сцылаю і Харыбдай) дапускаюць прынцыповыя хібы. Напрыклад, яны не рашыліся на прызнанне недэмакратычнымі выбараў на далучанай тэрыторыі¹⁸

нуць сумневу. Думаецца, што пасля няўдалай спробы агрэсіі прыкладна такім самым метадам планавалася ўключыць у склад СССР Фінляндыю, далучыўшы яе да Карэла-Фінскую ССР, якую стварылі 31 сакавіка 1940 г., — *аб’яднаць* нібыта кроўных братоў аднаго народа, адна палова якога „стагнала пад капіталістычным гнётам”, другая — будавала светлую будучыню. У 1956 г., пасля смерці Сталіна і асуджэння культуры асобы, ідэя таго аб’яднання, відаць, канчаткова знікла — і Карэла-Фінская ССР была пераўтворана ў Карэльскую Аўтаномную ССР (нотабена без Фінскай!).

¹⁶ М. Касцюк, *Большавіцкая сістэма ўлады на Беларусі*, Мінск 2000, с. 40.

¹⁷ Зрэшты нейкай пастаяннай — пры ўмове існавання дзяржаўнай адзінкі хоць у нейкім выглядзе — тут і не можа быць, бо тая адзінка, зразумела, будзе пэўным чынам развівацца (згадваючы Катэла: нават аднойчы ў адну раку ўвайсці нельга, але ж ёсць яшчэ і Зянон са сваёй сумай статычных момантаў, якія складаюць рух). Дый уражанне незавершанасці ці — прабачце — недаробленасці беларусаў ды іх дзяржавы складаецца на фоне апераджальнасці ў гэтым сэнсе суседніх народаў, якія маюць тут відавочна большы *даробак*.

(ці не ценъ гэта сённяяшняга дня?¹⁹). Затым фраза пра тое, што „фарміраванне калгасна-саўгаснай сістэмы” „не знайшло водгук у заходнебеларускім сялянстве” (с. 202). А водгук жа быў — адмоўны. У разоў два перабольшана лічба бюджэтных расходаў на асвету ў 1940 г. для заходніх абласцей БССР, што пазначылі аўтары (с. 203)²⁰. Етс. І нават у высновы пранікла голая рыторыка, навукова не падмацаваная: маўляў, „далучэнне заходнебеларускіх зямель да БССР адпавядала інтарэсам большасці насельніцтва краю” (с. 204). Хоць многія факты, у прыватнасці пасляваеннае перасяленне беларусаў у Беларусь (ізноў перадзеленую бальшавікамі), а палякаў у Польшчу, паказалі сапраўдныя адносіны насельніцтва да савецкай улады. Яе ўжо не прызнавалі сваёй, хоць да 1939 г. многія і чакалі саветаў. Пры магчымасці ж сяляне імкнуліся ў асноўным застацца па заходні бок мяжы, нягледзячы, што і там існавалі праблемы экзістэнцыйнага характару (напрыклад, нацыянальная нецярпімасць, бандытызм). І наадварот, значная частка кансерватыўных па вобразу жыхароў сялян, якія лічыліся палякамі і апынуліся на далучанай да БССР тэрыторыі, старалася ўцячы ад калгасаў, непамерных падаткаў, хамскае ўлады, што неслі нэндзу, паўсядзённы неспакой, рэпрэсіі²¹. А такіх было б значна больш, ды бальшавіцкія рэпрэсіі 1939-1941 гг.²² і бязлітасная савецка-германская вайна істотна зменшылі іх колькасць (акрамя яе ахвяр, маюцца на ўвазе тысячы мігрантаў на захад,

¹⁸ У гэтым пераконваюць многія сёння лёгка даступныя матэрыялы, гл. хаця б: С. Хоміч, *Беларускія скарбы Гувера*, „Спадчына”, 2003, № 4-5, с. 69.

¹⁹ Стварэцца ўражанне, што аўтары свядома перасцерагліся адзначаць недэмакратычнасць выбараў у Заходняй Беларусі восенню 1939 г., каб не ўзніклі паралелі з выбарамі і плебісцытамі ў Рэспубліцы Беларусь на сучасным этапе, якія пэўнай частцы беларускага грамадства (і за мяжой) бачацца сфальсіфікаванымі. Парадаксальна, але гэтым самым аўтары даюць падставу меркаваць, што якраз яны таксама адносяцца да той пэўнай часткі беларускага грамадства, якая сумняваецца ў выніках галасаванняў. Інакш навошта ім былі б тыя перасцярогі?

²⁰ Гл. для параўнання афіцыйны дзяржаўны дакумент тагачася: *Дзяржаўны бюджэт Беларускай ССР на 1940 год*, Мінск 1940, с. 70, 207.

²¹ Гл., напрыклад: А. Ф. Вялікі, *На раздарожжы. Беларусь і палякі ў час перасялення (1944-1946)*, Мінск 2005, с. 319; E. Mironowicz, *Przesiedlenia ludności z Białorusi do Polski i z Polski do Białorusi w latach 1944-1946*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2003, z. 19, s. 183-195.

²² Сімптаматычна, як аўтары спрабуюць рэтушаваць тагачаснюю рэчаіснасць, кажучы пра дэпартацыі 120-125 тысяч чалавек са спасылкай на працу Аляксандра Хацкевіча (с. 206), хоць у яго (гэта помнілася і так, але для надзейнасці было яшчэ раз намі праверана) фігуруе лічба ў больш за 120-125 тысяч дэпартаваных: А. Хацкевіч, *Аршыты і дэпартацыі ў заходніх абласцях Беларусі (1939-1941 гг.)*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 1994, № 2, с. 76. І як гэта называецца ў навуцы?

якія ў 1944 г. уцякалі ад бальшавіцкай улады — тэма, амаль нераспрацаваная ў гістарычнай навуцы). (Часам у аўтараў атрымліваецца нешта падобнае да пісьмовага адказу на скаргу нейкага беларускага бюракрата: „Прыведзеныя вамі факты, хоць і мелі месца, але не адпавядаюць сапраўднасці”²³.)

Аўтары пачалі аналіз падзей 1939 г. з большага з нейтральных назваў, тэрмінаў, аднак, стараючыся апраўдаць нейкую абстрактную з гледзішча гуманізму і хрысціянскай аксіялогіі „гістарычную справядлівасць”²⁴, урэшце скончылі маркіраваннем вераснёўскіх падзей

²³ *Мікрафон уласці*, „Наша Ніва”, 5 жніўня 2005, с. 20.

²⁴ У гэтай сувязі хацелася б адзначыць цікава парадаксальны момант. Паняцце гістарычнай справядлівасці, калі ў яго не ўдумвацца, не выклікае пытанняў для разумення. Аднак, відавочна, разуменне таго паняцця цалкам суб’ектыўнае і — як даказвае яго адсутнасць у навуковых энцыклапедыях (у тым ліку толькі што згаданай) — ненавуковае! Яно (разуменне) будзе цалкам залежаць 1) ад асабістай пазіцыі таго ці іншага аўтара (палітычнай, метадалагічнай, напрыклад), 2) ад кан’юнктуры (сацыяльнай, навуковай), прычым яна, безумоўна, будзе пэўным чынам уплываць і на тую асабістую пазіцыю.

Цікава, што калі задумацца над паняццем „гістарычная справядлівасць”, глянуўшы з іншага боку, дык тых, хто яго ўжывае (стасоўна дадзенага выпадку ў тым ліку) можна (і неабходна) выкрыць, што гэтым самым яны настойліва падкрэсліваюць адсутнасць у дадзеным выпадку іншых „відаў” справядлівасці, акрамя гістарычнай (якая, як мы давалі, не з’яўляецца навуковай), а іх жа можа быць процьма. Такім чынам прыхільнікі існавання ў гістарычным працэсе такой з’явы, як гістарычная справядлівасць, адносна той ці іншай падзеі (у тым ліку намі разглядаемай) найлепей даказваюць сапраўдную несправядлівасць (перапрашаю за таўталагічнасць — яна крыху вымушаная і свядома адмысловая) той падзеі ды яе вынікаў. Ergo: самі таго не хочучы, прыхільнікі ацэнкі праз прызму гістарычнай справядлівасці абвяргаюць самі сябе, свае пазіцыі, сваю канцэпцыю, якая без прымянення такога аспекту, як бачна, выглядала б мацнейшай і — немалаважна — больш навуковай.

Генезіс паняцця „гістарычная справядлівасць” упіраецца ў глебу „логікі здаровага розуму”, на якой тэарэтычны дыскурс пераводзіцца „ў сферу практычнага розуму, дзе сам тэарэтычны дыскурс губляе свае прывілеі выказваць ісціны розуму”, а ён з’яўляецца ні чым іншым, як звычайнай так званай жыццёвай мудрасцю, якая выяўляе сітуацыйную амбі- ці нават полівалентнасць, г.зн. прымеркавана да ўсіх выпадкаў жыцця пры наяўнасці тэзаў-антыномій, якія прымяняюцца ў залежнасці ад выгады суб’екта — але не даследчыка-навукоўца (Гл.: А. Дзермант, С. Санько, *Этнагенез Беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе „логіка здаровага розуму”*, „ARCHE-Пачатак”, 2006, № 3, с. 185-203).

Тым не менш, было б *несправядліва* не заўважаць, што ў гісторыі палітычнай думкі існуе такое паняцце, як справядлівасць (аднак — не гістарычная!). „Осмысление справедливости в истории политической мысли дает нам два принципиально разных подхода к решению этой проблемы. Пер-

вызваленнем (с. 200)²⁵. Аб'яднаннем жа Беларусі ў 1939 г.²⁶ распачыналася другая сусветная вайна²⁷. Хіба ж можна лічыць прагрэсіўнай з'явай для краіны падзею (ці яе пачатак), у ходзе якой загінула некалькі мільёнаў (!) жыхароў той краіны? 1939 год для П Рэчы Паспалітай

вый падход сфарміраваўся в рамках класічнай (антычнай) парадигмы палітычнай філасофіі, і звязан прэжде всего с іменамі Платона і Арыстотеля. Класічная мысьль панамае под справядлівасцю такой сацыяльнай і палітычнай парадка, котарый арыентаван *телеалагічна* — на абретаенне блага в рамках саветнага існавання людзей. Прямю протывоположную трактовку справядлівасці дае палітычная філасофія класічнага лібералізма, прадставленая в першую ачареду іменамі Гоббса, Локка, Руссо і Канта. В трудах этих мыслителей справядлівасць начынае трактоватся как функция *індывідуальнай свабоды*, причём свабоды, панамаемай формальна — как зашчыта неотчуждаемых прав.

Іначы гаворы, класічная мысьль дае нам *этычную трактовку* справядлівасці (в основе которой — ідея блага), а саветная мысьль — *правовую трактовку* (аснованную на свабодзе)": Г. Ю. Канарш, *Панятыя справядлівасці в історыі палітычнай мыслі (антычная традыцыя і класічны лібералізм)*, „Філасофскіе навукі”, 2006, № 2, с. 142.

Відавочна, што ў нашым выпадку мелася на ўвазе анахранічная этычная трактоўка, якая вытыркаецца на фоне прававой. Наяўнасць міжнародных правапарушэнняў з боку Масквы і Берліна сёння ўжо нікім не аспрэчваецца. Аднак рэалізацыя саветскім бокам справядлівасці ў тэлеалагічным разуменні не вытрымлівае крытыкі.

²⁵ Падрабязней пра 17 верасня 1939 г. і падзеі, якія папярэднічалі гэтай даце, гл.: А. Трафімчык, Аб'яднанне Беларусі 17 верасня 1939 г., „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 2004, № 21, с. 199-206; альбо яго ж: <http://mail.tut.by/Redirect/www.radzima.org/pub/artykul.php?sn=5>

²⁶ Аўтары з прывычнай ім асыражнасцю не сказаць чаго лішняга не паведамляюць, аднак, што „ўз'яднанне” было па сутнасці фармальным, бо старая мяжа па-ранейшаму пільна ахоўвалася і свабоднага перасячэння яе ў той перыяд панавання саветаў на Заходняй Беларусі так і не адбылося.

²⁷ У адной са сваіх наступных публікацый У. Ладысеў кажа: „Дзеянні савецкага кіраўніцтва *калі нельга апраўдаць, то можна правільна зразумець*, зыходзячы са склаўшайся рэальнай палітычнай сітуацыі” (курсіў наш — А. Т.): У. Ф. Ладысеў, *Ваенна-палітычны фактар у вырашэнні праблемы адзінства беларускай нацыі ў пачатковы перыяд II сусветнай вайны (метадалагічны аспект)*, [у:] *Другая сусветная вайна: новыя аспекты даследаванняў. Матэрыялы міжнароднага навуковага семінара 1 верасня 2003 года, Мінск*, адк. рэд. В. Ф. Балакіраў, К. І. Козак, Мінск 2004, с. 11. Як паказваюць зацываваныя словы, аўтар ужо дапускае магчымасць неапраўдання дзеянняў савецкага кіраўніцтва. Аднак спрабуючы „выкруціцца”, кажа пра разуменне палітычна-гістарычнай логікі тых дзеянняў („можна правільна зразумець”!). А што? Усе іншыя моманты гістарычнага працэсу можна зразумець і няправільна? Ці можна правільна не зразумець? Ці нельга правільна зразумець? Думаецца, аўтар цывататы сафістычна заганяе сябе ў тупіковы кут квазінавуковых разважанняў, яўна завужваючы магчымасці выбару правядзення палітычнага курсу кіраўніцтвам Савецкага Саюза і не ўлічваючы меркаванні стасоўна развіцця тых падзей аднаго з іх выканаўцаў — Сталі-

стаў тым самым, што і 1921 год для Беларусі. Гэтай тоеснасці, на жаль, як правіла, не разумеюць ні палякі, ні расейцы, ні самі беларусы.

Кароткае заключэнне таксама не пазбегла канстатацыі апрыйёры „факта”, „што менавіта РСФСР дапамагла беларускай нацыі стварыць сваю нацыянальную дзяржаўнасць” (с. 206), хоць аналіз многіх параграфу і асабліва дакументаў сведчыць пра адваротную ролю „старэйшага брата”.

Як у тым ліку і філолаг, пры рэцэнзаванні не мог не звярнуць увагі на мову, якой напісана праца. Яна відавочна зрусіфікавана. Прычым сярод гісторыкаў умоўна прасавецкага накірунку назіраецца ўпартая тэндэнцыя такім чынам „удасканальваць” беларускую мову. І справа тут зусім не ў адсутнасці пісьменных рэдактараў у беларускай мове, а хутчэй (магчыма) у спробе выдаць жаданае за сапраўднае (маецца на ўвазе і мова, і рэдактары). Цікава яшчэ і тое, што аўтары ведаюць, як называлася паўночная сталіца Расіі ў час першай сусветнай вайны (Петраградам), а як да 1938 г. называлася па-беларуску цяперашняя сталіца Беларусі — нібыта не, па-савецку называючы яе Мінскам (хоць у дакументах прысутнічае і Менск).

Падзеі вакол 1917 г. у беларускай гістарыяграфіі за мінулыя паўтара дзесятка гадоў атрымалі пільнейшую ўвагу і ацэнкі наблізіліся да аб’ектыўных, што адлюстравалася ў гэтай працы: па-навуковаму спакойна, без эмоцый паказана жорсткая пазіцыя бальшавікоў да беларускага нацыянальнага руху, брутальныя дзеянні супраць яго. А вось падзеі 1939 г. сярод беларускіх гісторыкаў маюць самы шырокі дыяпазон інтэрэтаў, але ўвогуле ягонь дыскурс бяднейшы, таму і да расстаноўкі тут кропак над „і” яшчэ далёка. І гэта таксама адбілася на дадзенай працы, у якой аўтары пастараліся ў сваім абліччы сумяціць рэнамэ ляяльных да цяперашняй улады палітыкаў з рэнамэ навукоўцаў-гісторыкаў. Ці атрымалася, меркаваць чытачам.

Дзмітры Крывашэй
(Мінск)

на: вайна адкрывае перад СССР „широкое поле деятельности для развития мировой революции. (...) В интересах СССР — Родины трудящихся, чтобы война разразилась между Рейхом и капиталистическим блоком. Нужно сделать все, чтобы эта война длилась как можно дольше в целях изнурения двух сторон. Именно по этой причине мы должны согласиться на заключение пакта, предложенного Германией, и работать над тем, чтобы эта война, объявленная однажды, продлилась максимальное количество времени. (...) Что плохого было бы, если в результате разгрома Польши мы распространим социалистическую систему на новые территории и население” (па: *Польское подполье на территории западных областей Беларуси 1939-1954*): *Монография* / С. А. Ситкевич, С. А. Сильванович, В. В. Барабаш, Н. А. Рыбак, Гродно 2004, с. 104-105).

Alaksandar Nadsan, *Pro patria aliena. Klasztor białoruskich ajcoŭ marianaŭ u Drui (1924-1938)*, wyd. Biblioteka czasopisa „Białoruski Historyczny Ahład”, Minsk 2006, ss.160.

Autor książki jest znanym działaczem białoruskim na emigracji, duchownym katolickim obrządku wschodniego, wizytatorem apostolskim dla białoruskiej emigracji, dyrektorem Biblioteki im. Franciszka Skaryny w Londynie. Dzieło poświęcone historii zakonu marianów w Drui o. Aleksander Nadsan napisał angażując nie tylko swój potencjał intelektualny, lecz także emocje. Cele, dla których był powoływany w 1924 r. klasztor w Drui nie pozostają mu obojętne. Chociaż książka została napisana z wyjątkową sumiennością i naukową starannością, autor nie ukrywa swoich sympatii wobec tych białoruskich duchownych, którzy próbowali szukać dróg do jedności narodu podzielonego wyznaniowo i politycznie. Przejrzysty jest także jego stosunek do polskich władz kościelnych i państwowych, dla których każdy przejaw życia białoruskiego był działaniem antypaństwowym.

Tytuł książki — „Pro patria aliena” („Dla cudzej ojczyzny”) — jest najkrótszą definicją losu białoruskich duchownych, którzy mając powołanie służenia swojemu narodowi byli zmuszani przez zwierzchnie władze kościelne do porzucania ziemi ojczystej i mało efektywnej pracy w Mandżurii.

Idea powołania klasztoru białoruskiego w Drui wyszła w 1923 r. od biskupa wileńskiego Jerzego Matulewicza. Był on litewskiej narodowości i znając realia Wileńszczyzny wiedział, że prawd wiary lud białoruski można nauczać jedynie w jego języku ojczystym. Matulewicz, jako przedstawiciel Kościoła powszechnego, nie chciał także dopuścić — pisze Nadsan — aby w przyszłości naród białoruski oskarżał Kościół o wynaradawianie. Zwracając się do papieża o zgodę na powołanie klasztoru w Drui, biskup argumentował jednak swoje stanowisko brakiem zakonników Białorusinów, którzy mogliby zajmować się nawracaniem rodaków — „schizmatyków” (s. 10-11). W rozmowach ze zwierzchnikami Kościoła także marianie podkreślali, że ich podstawowym celem było nawracanie schizmatyków, oczywiście dla zbawienia ich duszy. Z treści książki o. Nadsona wynika, że cel misyjny wśród prawosławnych rzeczywiście przyświecał drujskim marianom. Jerzy Turonek akcentował bardziej element narodotwórczy ich działalności¹.

Trudno jednak odmówić marianom działań na rzecz budowania białoruskiej świadomości narodowej. Zanim powstał klasztor kilku duchownych katolickich w Drui i okolicy próbowało wprowadzać język białoruski do świątyń. Prekursorem był miejscowy proboszcz Anton Zienkiewicz.

¹ J. Turonak, *Białoruskija mariany ũ Drui*, „Spadczyna”, (Minsk) 1991, nr 5.

Wprawdzie o marianach w Drui krążyła legenda, że stanowią białoruski zakon, lecz ani władze państwowe, ani kościelne nie zamierzały dopuścić do poszerzania ich oddziaływania w duchu białoruskim na miejscowych parafian. W gimnazjum przyklasztornym nauczanie prowadzono w języku polskim. Mimo to władze miały pretensje, że nauczyciele zakonnicy w czasie zajęć pozalekcyjnych rozmawiali z uczniami w języku białoruskim. Nadson przywołuje fakt, iż pełniący obowiązki dyrektora przełożony klasztoru Andrzej Cikota wydał zakaz posługiwania się na terenie szkoły językiem białoruskim i żydowskim. Autor książki pokazuje także przykłady rozczarowania środowisk białoruskich faktem, że w białoruskim, według powszechnej opinii, klasztorze funkcjonowało faktycznie gimnazjum polskie, służące asymilacji najzdolniejszej młodzieży. Drujscy marianie — pisze Aleksander Nadson — (za wyjątkiem ojca Jazepa Hermanowicza) od samego początku nie wykazywali wielkiej aktywności w ogólnobiałoruskim życiu narodowym Zachodniej Białorusi, a z biegiem czasu odeszli od niego (s. 17). Autor książki zauważył jednak, że bez względu na polski charakter szkoły edukację na poziomie gimnazjalnym zdobyło wiele osób z ubogich rodzin chłopskich, którzy później odegrali ważną rolę w białoruskim życiu narodowym. Ubodzy uczniowie gimnazjum opłaty za czesne i zakwaterowanie mogli odpracować w przyklasztornym gospodarstwie.

Aleksander Nadson zwrócił także uwagę, że w warunkach politycznych II Rzeczypospolitej jakikolwiek przejaw białoruskości wśród duchownych katolickich był postrzegany przez władze jako przejaw działalności antypaństwowej (s. 21). Klasztor w Drui mógł być białoruskim jedynie w takim sensie, że wśród zakonników w 1926 r. było 6 świadomych Białorusinów. Było to w okresie największych sukcesów neounii. Władze kościelne oczekiwały, że klasztor w Drui stanie się ośrodkiem misyjnym wśród prawosławnych na Wileńszczyźnie. Marianie Białorusini rozmawiali ze sobą i kontaktowali się z wiernymi w języku ojczystym, co z kolei stanowiło dostateczny powód dla władz państwowych, by uznać ten fakt za niebezpieczny dla integralności państwa polskiego.

Wraz z objęciem posady biskupa wileńskiego przez Romualda Jałbrzykowskiego skończyła się ochrona klasztoru ze strony wadz kościelnych. Przy pierwszym spotkaniu z Andrzejem Cikotą biskup zaproponował białoruskim mnichom pracę misyjną w „Bolszewii” (ZSRR). Na obszarach, gdzie marianie z Drui prowadzili akcję misyjną wśród prawosławnych, zjednując ich słowem białoruskim, biskup Jałbrzykowski tworzył równoległe ośrodki misyjne kleru polskiego. Opisany przez Nadsona przypadek ks. Józefa Borodzicza pokazuje duchownego, który mając poparcie władz kościelnych i państwowych zachowywał się wobec prawosławnych jak siedemnastowieczny pan wobec poddanych chłopów. Autor książki wprawdzie nie pisze tego bezpośrednio, lecz sugeruje wyraźnie, że jakakolwiek forma zbliżenia kato-

lików i prawosławnych została zaprzepaszczona z powodu fanatyzmu i nacjonalizmu kleru polskiego.

Wojewoda wileński, chociaż pozytywnie oceniał wyniki pracy duszpasterskiej drujskich mnichów, to ze względu na wymowę polityczną (posługiwanie się przez mnichów językiem białoruskim) uznał ich obecność na terenie województwa wileńskiego za niepożądaną. Takie zdefiniowanie sytuacji spowodowało, że wspólnym wysiłkiem władz kościelnych i państwowych przystapiono w 1929 r. do ograniczania „akcji białoruskiej”. Do Druj przysłano 2 marianów Polaków, a jednocześnie rozpoczęto proces wysyłania najwybitniejszych misjonarzy białoruskich do Mandżurii.

Autor książki wiele miejsca poświęcił analizie metod walki z ruchem białoruskim w Kościele katolickim. Jego sympatie są po stronie duchownych, dla których unia była nie tyle sprawą obrządku, co dążeniem do zjednoczenia narodu podzielonego politycznie, duchowo, kulturowo, wyznaniowo. Duchowni ci — Konstanty Stapowicz, Józef Hermanowicz, Adam Stankiewicz, Włodzimierz Tołoczko — nie znajdowali ani zrozumienia, ani tym bardziej poparcia wśród polskich władz państwowych i kościelnych oraz watykańskiej Komisji Pro Russia. Aleksander Nadson nie ma wątpliwości, że dla wspomnianej komisji los narodu białoruskiego był zupełnie obojętny (s. 75).

W 1938 r. ostatni białoruscy zakonnicy zostali zmuszeni do opuszczenia Druj. Jeden z wygnanych, Włodzimierz Tołoczko, porównał los drujskich zakonników do zdradzonego i sprzedanego w niewolę przez braci biblijnego Józefa (s. 144).

Aleksander Nadson dość krytycznie ocenia całość działalności marianów. Podziela słowa ks. Wiktora Szutowicza, który pisał, że marianie w Druj pod przywództwem generała zakonu Andrzeja Cikoty więcej robili dla Polaków niż dla Białorusinów. W ówczesnych warunkach ich misja okazała się zupełnie utopijną.

Książka została napisana z wykorzystaniem nie tylko dostępnej literatury i dokumentów archiwalnych, lecz także prywatnej korespondencji jej głównych bohaterów — mnichów z Druj. Listy te, których fragmenty często są cytowane przez autora, stanowią bardzo cenny materiał przybliżający atmosferę panującą w okresie międzywojennym na Wileńszczyźnie. Większość korespondencji znajduje się w londyńskiej bibliotece im. Franciszka Skaryny, której Aleksander Nadson był współzałożycielem i wieloletnim dyrektorem.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Michaił Kobryn, *Białoruski nacyjonalny ruch: 1917-1920*, Minsk 2004, ss. 96.

Autor książki jest nauczycielem historii w wiejskiej szkole w Karczach rejonu baranowickiego. Urodził się w sąsiedniej miejscowości Szkraby. Rodzice byli pracownikami miejscowego kołchozu. Historykiem został z wyboru i zamiłowania, bowiem najpierw zdobywał edukację technika budowlanego, a pracując na budowach w Mińsku zaocznie studiował historię na Państwowym Uniwersytecie.

Prezentowana praca jest wynikiem samodzielnych przemyśleń Michaiła Kobryna oraz rezultatem kilkuletniej kwerendy w archiwach Białorusi i Rosji. Jej główną wartością jest to, że autor unika powtarzania wyświechtanych mitów, propagandowego tonu i dopasowywania historii do jakiegokolwiek współczesnej opcji politycznej, co jest przekleństwem współczesnej, nie tylko białoruskiej, historiografii. Książkę wydał za własne środki, a jakoś wydania świadczy, że były one bardzo skromne.

Zdaniem Kobryna ruch białoruski podczas I wojny światowej miał bardzo ograniczone możliwości rozwoju. W podzielonej linii frontu Białorusi, po stronie zachodniej prawie nie było ludności białoruskiej, która została ewakuowana w głąb Rosji latem 1915 r. Po stronie wschodniej była linia przyfrontowa, na której terenie znajdowało się ponad 1,6 mln ludzi z całego imperium, zupełnie nie zainteresowanych istnieniem jakiegokolwiek ruchu białoruskiego. Inteligencja białoruska była rozproszona i faktycznie nie było żadnego ośrodka politycznego, który w przełomowym okresie historii mógł tworzyć koncepcje narodowego bytu. Wileński Białoruski Komitet Narodowy z konieczności musiał ograniczyć swoją działalność do obszaru Wileńszczyzny.

Upadek caratu, jednego z filarów spójności państwa rosyjskiego, zaktywizował białoruską inteligencję. Zjazd Białoruskiej Socjalistycznej Hromady w Mińsku 25 marca 1917 r. — pisze Kobryn — spowodował w konsekwencji powstanie ośrodka politycznego, wokół którego dokonywała się konsolidacja narodu (s. 11). Powołany przez zjazd BSH Białoruski Komitet Narodowy został poszerzony o działaczy dalekich od uwielbiania socjalistycznych wartości. Celem ruchu białoruskiego od samego początku było stworzenie autonomicznej jednostki w ramach demokratycznej Republiki Rosyjskiej. Za taką koncepcją opowiadała się większość elit oraz coraz mocniej widocznych na scenie politycznej białoruskich oficerów z rozpadającej się armii rosyjskiej.

Komitet kierowany przez konserwatywnych działaczy z Romanem Skirmuntem na czele miał zjednać dla autonomii polityków rosyjskich. Ponieważ ze względu na ignorowanie problemu białoruskiego w Petersburgu cel

ten okazał się niewykonalny, wśród elit białoruskich zaczęła przeważać koncepcja o tworzeniu własnego zaplecza społecznego i politycznego dającego atrybuty realnej władzy, z którą każdy musiałby się liczyć. Jałowy spór w Komitecie Narodowym między konserwatystami i socjalistami, głównie wokół kwestii własności ziemi w przyszłości, spowodował, że najkorzystniejszy czas dla zbudowania struktur ruchu narodowego wiosny i lata 1917 roku został zmarnotrawiony. Autor pokazuje liczne oddolne inicjatywy na obszarze całej Białorusi w postaci tworzenia organizacji politycznych, wydawnictw, które nie spotkały się z żadną skoordynowaną akcją wkomponowania ich do ogólnonarodowego nurtu.

Centralna Rada Organizacji Białoruskich, której pierwszy zjazd odbył się 5-7 sierpnia 1917 r. — pisze Kobryn — reprezentowała 23 tys. ludzi zrzeszonych w 23 organizacjach. Jak na warunki białoruskie była to olbrzymia armia ludzi, która potrzebowała jednego ośrodka władzy oraz jasnej wizji bytu narodowego. Centralna Rada jednak coraz mocniej ewoluowała ku radykalizmowi społecznemu. Cel polityczny postanowieniem zjazdu pozostawał niezmienny — autonomia w obrębie Rosji, natomiast postanowienia o dzieleniu ziemi obszarniczej bez wykupu i odszkodowań oraz hasła o obronie ludzi pracy nadawały Centralnej Radzie charakter ośrodka nie ogólnonarodowego, lecz klasowego. Był to czynnik, który odpychał od białoruskiego ruchu narodowego ziemiaństwo i część inteligencji szlacheckiego pochodzenia. Jesienią 1917 r. w Radzie przewagę uzyskali zwolennicy koncepcji ruchu ogólnonarodowego, wtedy też pojawiły się pierwsze postulaty zbudowania niepodległego państwa białoruskiego.

O przyszłości Białorusi miał zdecydować zwołany przez Radę I Wszechbiałoruski Zjazd, który — jak przedstawia Kobryn — stał się miejscem wyraźnej konfrontacji między nurtem narodowo-demokratycznym i klasowo-rewolucyjnym. U schyłku 1917 r. możliwości manewru politycznego dla białoruskich ośrodków politycznych mocno się zawężyły. Realną władzę na Białorusi miał Obwodowy Komitet Wykonawczy Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich Frontu Zachodniego, inaczej bolszewicy dysponujący jednostkami armii rosyjskiej. W Komitecie Wykonawczym nie było Białorusinów. Władzę bolszewicką reprezentowali tu Rosjanie, Polacy, Żydzi, Łotysze, Ormianie, wszyscy zdecydowanie niechętni jakiegokolwiek autonomii, a tym bardziej niepodległości Białorusi. Niezależnie od tego, jakie postanowienia podjąłby Wszechbiałoruski Zjazd dla bolszewików trzymających władzę w Mińsku oznaczałoby to próbę tworzenia konkurencyjnego ośrodka zarządzającego.

Opisany przez Kobryna przebieg Zjazdu pokazuje jak olbrzymi zapal społeczny i entuzjazm został błyskawicznie zgaszony przez obcoplemiennych bolszewickich wodzów, których znaczna część uczestników Zjazdu gotowa była nawet traktować jak swoich braci i sprzymierzeńców. Nie ulega wątp-

liwości — podkreśla autor — że w miarę upływu czasu wśród ponad 1 700 delegatów przewagę zaczęła zyskiwać opcja niepodległościowa. „Wszechbiałoruski Zjazd wyszedł poza wąskie ramy partyjne i stał się pierwszym w historii reprezentatywnym forum całego narodu białoruskiego” (s. 29).

Ogłoszenie niepodległości Białoruskiej Republiki Ludowej 25 marca 1918 r. dokonało się za sprawą nurtu narodowo-demokratycznego, który pod wpływem działaczy wileńskich czynił kalkulacje, że Niemcy będą zainteresowani istnieniem państwa białoruskiego. Wstrzemięźliwość władz BRL wobec okupantów niemieckich i ich rabunkowej gospodarki pozbawiła je poparcia społecznego. Działacze białoruscy faktycznie nie mieli żadnych możliwości powstrzymania Niemców, lecz błędem było nieokazywanie przynajmniej dezaprobaty dla praktyki okupantów. W istniejących realiach rząd BRL nie miał żadnych sojuszników, ani wewnątrz, a ni na zewnątrz. Niemcy, Rosjanie, Polacy, Litwini i Ukraińcy mieli własne plany wobec ziem białoruskich, lecz były one całkowicie sprzeczne z ideą niepodległej i niepodzielnej Białorusi.

Kobryn na podstawie analizy dokumentów nie ma wątpliwości, że sowiecka białoruska państwowość była reakcją na wcześniejsze powołanie BRL. Armia Czerwona w końcu 1918 r. wkraczała formalnie na teren suwerennego państwa, dlatego zgodnie z poczuciem własnej misji dziejowej bolszewicy go nie likwidowali, lecz nadali sowiecki charakter. Była to czysta fikcja przy symbolicznym udziale samych Białorusinów.

Autor książki ma także dość jednoznaczną ocenę polskiej obecności na ziemi białoruskiej w 1919 r. Federalizm Józefa Piłsudskiego — stwierdza — był jedynie iluzją czynioną na rzecz zjednania działaczy białoruskich w czasie konfrontacji z Rosją. Dewizą Piłsudskiego było stwierdzenie: „Białoruś może być albo polska, albo rosyjska”. Od samego początku — pisze Kobryn — Polska obrała kurs na inkorporację Białorusi (s. 48). Praktyka stanowienia władzy polskiej w 1919 r., w ocenie władz BRL, mogła wzbudzić jedynie sympatie i oczekiwania na przyjscie Sowietów. Rząd białoruski nie miał możliwości ani powstrzymania Polaków, ani pertraktacji z nimi, był bezsilny wobec rosnących sympatii prosowieckich, faktycznie dezawuujących sens BRL. W Radzie BRL szybko pojawiły się głębokie różnice w kwestii stosunku do polskiej obecności. Część członków Rady realistycznie oceniając sytuację chciała szukać rozwiązań kompromisowych i zadowolić się przynajmniej autonomią, której po stronie polskiej nikt jednak nie oferował. Większość stała na gruncie niepodległościowym mając świadomość, że szanse realizacji idei 25 marca były bliskie zeru.

Książka Kobryna jest dobrze opracowanym fragmentem historii Białorusi. Jest to wykład logicznie spójny, który powinien być zrozumiały dla każdego posiadającego elementarną wiedzę o historii regionu, z czytelną konstrukcją przyczyn zdarzeń i ich następstw. Szkoda jedynie, że książka

dotrze do nielicznych czytelników. Praktycznie nie ma możliwości przekazania jej z rąk do rąk, gdyż po jednorazowym przeczytaniu faktycznie pozostają okładki i luźne kartki. Treść książki niewątpliwie zasługuje na szersze upowszechnienie.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

Л. М. Несцярчук, *Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: Вяртанне героя на радзіму* / Л. М. Несцярчук, Брэст: ААТ „Брэсцкая друкарня”, 2006, сс. 296.

Імя Тадэвуша Касцюшкі, знакамітае, бадай, па ўсім свеце (нотабена: эпіграф з прарочымі словамі англійскага рамантыка Дж. Кітса), недастаткова вядомае сярод яго землякоў. Так склалася. Толькі з атрыманнем незалежнасці Беларусь стала вяртаць у кантэкст сваёй культуры ды гісторыі багатую і разнастайную спадчыну, якая дагэтуль часта „прыватызавалася” суседзямі. Гэта датычыцца і ўраджэнца Берасцейшчыны, які дзякуючы сваёй няўрымслівай дзейнасці ў імя свабоды стаў героем двух кантынентаў, Андрэя Тадэвуша Банавентуры Касцюшкі, якога лічылі польскім або амерыканскім барацьбітом без увагі на тое, што ён не стамляўся называць сябе ліцьвінам, а значыць, свайго роду протабеларусам.

Увагу жыццю і дзейнасці Касцюшкі, падзеям, у якіх ён удзельнічаў, у той ці іншай ступені ўдзяляла нямала беларускіх даследчыкаў. Тым не менш распрацаванасць многіх пытанняў пакідала жадаць лепшага, заставался незадавальняючай. Прынамсі грунтоўнага жыццёпісу асобы глабальнага маштабу на радзіме героя не было да гэтага года. Дзякуючы руплівай, скрупулёзнай працы Леаніда Несцярчука, выйшла шырокафарматнае выданне, назва якога гаворыць сама за сябе — „Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка: вяртанне героя на радзіму”. Кніга з’яўляецца не проста найбольш поўнай для Беларусі панарамай жыцця і дзейнасці Т. Касцюшкі, але і адлюстраваннем вынікаў той дзейнасці, яе кантэксту, паказам ступені ўшанавання героя ў розных краінах. А ўлічваючы сінтэзаванасць разнастайных матэрыялаў з розных краін — ад Беларусі да Амерыкі — манаграфію можна лічыць увогуле унікальнай, такой, якой не маюць замежныя аўтары.

Дзеля рэалізацыі задумы Л. Несцярчуку спатрэбілася 17 раздзе-

лаў, кожны з якіх у сваю чаргу падзяляецца на главы (іх налічваецца 130). У першых сямі раздзелах рэпрэзентуецца непасрэдна падрабязная біяграфія Касцюшкі, лагічна разбітая на перыяды (с. 27-134). Больш таго, аўтар у якасці асобнай структурнай адзінкі ўводзіць „Летапіс жыцця Т. Касцюшкі” (с. 243-260), які фактычна з’яўляецца храналагічным шкідэтам першых сямі раздзелаў.

Ледзь не кожны момант з жыцця і дзейнасці Касцюшкі падмацаваны кампетэнтнымі крыніцамі. Распісаны кожны крок героя, зразумела, які было магчыма выявіць даследчыкам. Варыянты спрэчных, нявысветленых да канца момантаў таксама знаходзяць месца ў кнізе Л. Несцярчука. Увогуле фактамі, падзеямі, датамі, характарыстыкамі сабраны аўтарам матэрыял уражвае.

Л. Несцярчук, не прыніжаючы дзейнасці ў імя іншых народаў, якія Касцюшку лічаць за свайго героя, не забывае падкрэсліваць, што ён — наш, сын беларускай/ліцьвінскай зямлі, як рабіў і сам выбітны ліцьвін.

Бескампрамісна, але спакойна, разглядаюцца імперскія падзелы Рэчы Паспалітай, што на фоне сучаснага беларускага афіцыёзу, схільнага да праімперскіх рэверансаў, выглядае па меншай меры нестандартна.

У асобных раздзелах разглядаюцца: кіраўнікі краін, якія мелі цеснае дачыненне да лёсу Касцюшкі — Станіслаў Панятоўскі, тры першыя прэзідэнты ЗША, тры тагачасныя цары Расійскай імперыі, а таксама Напалеон Банарт (с. 135-146); мясціны, звязаныя з яго дзейнасцю (с. 153-186); здольнасці шматграннага таленту, якім быў надзелены наш зямляк (с. 187-190); а таксама каханых Касцюшкі (с. 147-152) — тэма наколькі цікавая, настолькі мала вядомая беларускаму чытачу, калі выключыць першае і найвялікшае каханне маладога Тадэвуша да Людвікі (а такіх даследчыкі вылучаюць як мінімум пяць). Цэлых шэсць раздзелаў прысвечаны разгляду таго, як людзі розных краін ушаноўваюць памяць пра чалавека, які ўпісаў сваю старонку ў гісторыю іхняй дзяржавы: распавядаецца пра музеі, арганізацыі, мемарыялы, творы мастацтва, тапаніміку... (Трохі, аднак, выпаў з увагі Л. Несцярчука шэраг матэрыялаў мастацкай літаратуры беларускіх творцаў, прысвечаных постаці Т. Касцюшкі; іх не так шмат, як мае польская культура, але яны ёсць і маглі б стацца паўнаважным лірычным аздабленнем многіх момантаў навукова-папулярнага тэксту.)

Нягледзячы на заяўляную навукова-папулярнасць даследавання, якая дазваляла аўтару выявіць напоўніцу свае эмоцыі, Л. Несцярчук да выкладання інфармацыі падышоў з салідным багажом навуковага апарату карэктна і цвяроза, без охаў-ахаў, клічнікаў, шмат-

кроп'яў, што павышае статус яго кнігі менавіта да навуковага ўзроўню. І разам з тым яго стыль нельга прызнаць сухім. Яго характэрныя рысы — прастасць, лёгкасць, даступнасць, што дазволіць кнізе быць адкрытай сапраўды для самага шырокага кола чытачоў.

Да таго ж навукова-папулярны накірунак выдання дазваляе аўтару паднімаць некаторыя пікантныя моманты. Напрыклад, пра пэўнае збліжэнне апошняга караля Рэчы Паспалітай Аўгуста Панятоўскага з Кацярынай II, у якой ад таго нібыта была дачка (с. 136), ці пра магчымую наяўнасць у самога Касцюшкі нашчадкаў (с. 152). У той жа час аўтар не рашаецца паведаміць, хто знайшоў рэшткі перазахавання манарха Панятоўскага (с. 137), бо гэта зрабіў нядаўні кандыдыт у прэзідэнты ад апазіцыі А. Мілінкевіч.

Спіс літаратуры складае 508 пазіцый! З іх толькі 141 — кірылічнай, г.зн. у асноўным беларускай. З аднаго боку малавата, аднак і не ўсё, чым багаты беларускі дыскурс, было выкарыстана: прынамсі здзіўляе прысутнасць толькі адной працы Я. Анішчанкі — параўнальна нязначнага артыкула ў літаратурна-мастацкім часопісе — пры наяўнасці цэлых кніг таго аўтара, прысвечаных падзеям канца XVIII ст. Астатняя частка ў большасці сваёй — гэта польскія выданні. 41 пазіцыя сведчыць пра працу Л. Несцярчука ў архівах шасці дзяржаў, прычым толькі шэсць пунктаў крыніц на беларускай зямлі, астатнія матэрыялы чэрпаліся ў Польшчы, ЗША, Літве, Украіне і Расіі (па парадку ўбывання).

Уражвае колькасць і якасць ілюстрацый: блізу 270 — больш аднае ў сярэднім на старонку тэксту. Коротка пералічым асноўную іх тэматыку:

1. само сабою гэта партрэты Касцюшкі,
2. партрэты яго паплечнікаў і выбітных сучаснікаў,
3. карціны з выявамі гістарычных падзей мастакоў з розных краін свету — як сучаснікаў Касцюшкі, так і тых, хто не мог быць сведкам падзей,
4. адбіткі многіх гістарычных дакументаў з жыцця і дзейнасці героя,
5. малюнкi самога Касцюшкі, па якіх мы можам пераканацца ў яго неардынарных мастакоўскіх здольнасцях,
6. адбіткі мапаў і планаў,
7. фота помнікаў архітэктуры, помнікаў у гонар героя, музеяў, мясцін, так ці інакш звязаных з яго імем,
8. фота людзей з розных краін, якія даследуюць дзейнасць Касцюшкі, ушаноўваюць славітае імя (у тым ліку і самога Л. Несцярчука, што, канешне, цалкам заслужана). Etc., etc.

Такім чынам, кніга, базуючыся на такой колькасці крыніц, саб-

раных па ўсім свеце, з'яўляецца іх сінтэзам, які рэпрэзентуе ў дастаткова поўным аб'ёме біяграфію Касцюшкі, і становіцца адзіным у сваім родзе для беларускай (і не толькі) бібліяграфіі выданнем, прысвечаным знакамітаму земляку. Гэта не проста крок наперад у даследаваннях гэтай тэмы, гэта па-еўрапейску якасны віток, пасля якога ці магчыма будзе каму тую якасць павысіць. Аднак гэта не выключае канструктыўных дапаўненняў: выбітныя асобы сваёй велічынёй заўсёды пакідаюць пасля сябе бясконцае поле для даследаванняў, тым больш, што тое поле з часам абрастае ўсё новымі матэрыяламі (ці то, напрыклад, тымі, якія знаходзяцца ў архівах, ці то тымі, якія прадукуюцца развіццём культуры, у якіх аддаецца даніна дзейнасці знакамітых гістарычных асоб). Неабходна адзначыць і шыкоўную паліграфію выдання. Безумоўна, кніга патрабуе найшырэйшага распаўсюджвання ў самых шырокіх колах грамадскасці, асабліва па навучальных установах.

І самае галоўнае. Выхад гэтай кнігі з'яўляецца істотным крокам для дэактуалізацыі радкоў пра Касцюшку больш чым дзесяцігадовай даўніны Васіля Жуковіча:

*У сэрцы гнеў, гаркота ў горле
і крыўды даўкае камяк:
тваё імя схавалі, сцёрлі,
а славяць ворага імя.*

Анатоль Трафімчык
(Брэст)

Andrej Kotljarchuk, *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid — 17th century*, Stockholm 2006, ss. 347.

Ocena wydarzeń na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII wieku wywołuje liczną polemikę wśród historyków. Historiografia polska, litewska czy białoruska wyraźnie różni się w ocenie faktów i wydarzeń takich jak umowa kiejdańska z 1655 r. czy postawa Radziwiłłów wobec najazdu szwedzkiego i moskiewskiego. Z wydarzeniami tymi wiąże się jeden z najistotniejszych problemów, pozostający nadal bez odpowiedzi, postawy różnych grup mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec powstałej sytuacji politycznej, międzynarodowej i religijnej w latach 1655-

1660. Dobrze się stało, że do dominujących w dyskusji historyków polskich i litewskich swój głos dołączył przedstawiciel niezależnej historiografii białoruskiej dr Andrej Kotlarczuk. Jego najnowsza książka „In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid — 17th century” zasługuje na poważne potraktowanie z wielu powodów. Praca Andreja Kotlarczuka została oparta na wielu nowych źródłach i bogatej literaturze przedmiotu. Głównym powodem zainteresowania tą rozprawą widziałbym w nowej koncepcji prezentacji wydarzeń, które miały miejsce na Litwie na tle „kryzysu ogólnoeuropejskiego” z połowy XVII wieku.

Książka Andreja Kotlarczuka dokonuje analizy unii pomiędzy Wielkim Księstwem Litewskim a Szwecją zawartej w 1655 r. w Kiejdanach i powstałego wówczas politycznego kryzysu. Ażeby zrozumieć owe wydarzenia, należy przypomnieć podstawowe fakty poprzedzające unię kiejdańską. W połowie 1654 r. wojska moskiewskie zajęły Połock, Wieliz, Smoleńsk, Witebsk, Mohylew, Uświat, Szkłów i Drohobuz. Wiosną 1655 r. Rosjanie, wsparci przez Kozaków, zdobyli Mińsk, Wilno, Kowno i Grodno. W tym samym czasie wojska dowodzone przez Wasyla Buturlina i Bohdana Chmielnickiego rozbiły oddziały koronne na Ukrainie i we wrześniu podeszły pod Lwów. W ten sposób przez wojska moskiewskie i kozackie została zajęta unicka diecezja połocka, smoleńska i większa część metropolitalnej. Aleksy Michajłowicz przyjął tytuł wielkiego księcia litewskiego i wyraził zgodę na mianowanie nowych biskupów prawosławnych przez patriarchę moskiewskiego. Patriarcha Nikon wzorem cara przyjął tytuł „patriarchy moskiewskiego Wielkiej, Małej i Białej Rusi”, nie zwracając uwagi, że nowo anektowane terytoria należały do jurysdykcji metropolitów kijowskich.

Król Szwecji Karol X Gustaw w lipcu 1655 r. zaatakował ziemie polskie. Osłabiona i osamotniona Rzeczpospolita, ponosząca klęski w wojnie ze Szwecją i Rosją, skłonna była do ustępstw. W nowej rzeczywistości wśród starszyny kozackiej i wyższej hierarchii cerkiewnej pojawił się projekt zerwania ugody perejasławskiej i podjęcia rozmów z Janem Kazimierzem lub królem szwedzkim. Ten ostatni oferował Bohdanowi Chmielnickiemu tytuł księcia kijowskiego i pełną niezależność. Najazd Szwedów miał ważne następstwa dla stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej. Karol Gustaw wraz ze sprzymierzonymi z nim Radziwiłłami miał zostać protektorem kalwinów, luteranów i prawosławnych. Z tego powodu wiele rodów magnackich deklarowało królowi szwedzkiemu swoje posłuszeństwo, przyznawano mu tytuł księcia i zwierzchnictwo nad duchownymi. Inni uzależniali uznanie władzy Karola Gustawa od potwierdzenia tolerancji wyznaniowej lub zagwarantowania praw Kościołowi katolickiemu. Społeczność prawosławna jedynie częściowo poparła proszwedzką politykę Janusza Radziwiłła, upatrując protektora swego wyznania w osobie cara Aleksego Michajłowi-

cza lub króla Jana Kazimierza¹.

Status prawny społeczności prawosławnej został określony w dwóch porozumieniach: litewsko-szwedzkim w Kiejdanach i litewsko-moskiewskim w Niemieży. Pierwsze porozumienie wynikało nie tylko z motywów politycznych, ale również wyznaniowych. Ważną rolę w negocjacjach odegrali Radziwiłłowie. Bliskie kontakty Janusza i Bogusława Radziwiłłów z królem szwedzkim nastąpiły po kapitulacji pospolitego ruszenia pod Ujściem. Janusz Radziwiłł przejął po swym ojcu Krzysztofie II Radziwille, wojewodzie wileńskim, funkcję przywódcy protestantów i prawosławnych w Wielkim Księstwie Litewskim. Kilkakrotnie wojewoda wileński wiązał się z opozycją antykrólewską, a w latach 1648-1649 współdziałał z Bohdanem Chmielnickim i księciem Jerzym II Rakoczym. Do poszukiwania nowej koncepcji ułożenia stosunków politycznych i religijnych zmusiła Janusza Radziwiłła wojna polsko-moskiewska i ostry konflikt z królem. Dopiero na czerwcowym sejmie 1654 r. Janusz Radziwiłł otrzymał buławę hetmańską, co nie zakończyło jego konfliktu z królem i hetmanem polnym litewskim Wincentym Gosiewskim². Podnoszę ten problem z uwagi na fakt bliskiej współpracy metropolity prawosławnego Sylwestra Kossowa z Januszem Radziwiłłem. Fakt ten był powszechnie znany w Polsce i Moskwie. W obu tych państwach zarzucano Sylwestrowi Kossowowi, że wraz z Radziwiłłami popiera tendencje separatystyczne³.

W tych okolicznościach Janusz Radziwiłł i znajdujące się przy nim stronnictwo protestanckie przystąpiło do negocjacji ze Szwecją. Efektem tych negocjacji było podpisanie 20 października 1655 r. porozumienia w Kiejdanach. W myśl porozumienia Wielkie Księstwo Litewskie zawierało unię ze Szwecją i uznawało Karola Gustawa za wielkiego księcia. Ugoda kiej-

¹ Henryk Wisner uważa, iż na opanowanej przez Szwedów Litwie ludność prawosławna nie uzyskała pełni praw i swobód. H. Wisner, *Rok 1655 na Litwie: pertraktacje ze Szwecją i kwestia wyznaniowa*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXVI, Wrocław — Warszawa 1981, s. 83-104. Z kolei Tadeusz Wasilewski stwierdził, że uciskanymi byli jedynie unicy, albowiem prawosławni przyjmowali poddaństwo cara. T. Wasilewski, *Zdrada Janusza Radziwiłła w 1655 roku i jej wyznaniowe motywy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XVIII, Wrocław — Warszawa 1973, s. 139. O polityce senatorów litewsko-ruskich wobec Moskwy por.: Z. Wójcik, *Wielkie Księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich*, „Przegląd Wschodni”, t. I, z. 3, Warszawa 1991, s. 557-593; tenże, *Tendencje separatystyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku*, [w:] *Biłarus, Lithuania, Poland, Ukraine. The Foundations of Historical and Cultural Traditions in East Central Europe*, ed. J. Kłoczowski i H. Gapski, Rome 1994, s. 58-68; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1997, s. 131-132.

² L. Kubala, *Wojna moskiewska roku 1654-1655. Szkice historyczne*, Warszawa 1910, s. 418.

³ Por.: A. Mironowicz, *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.

dańska potwierdzała przywileje Kościoła katolickiego obu obrządków i Cerkwi prawosławnej, lecz nie wspominała nic o pozostałych wyznaniach. Taki zapis satysfakcjonował stronę katolicką, tym bardziej, iż ziemie litewskie wchodziły pod panowanie protestanckiego władcy. Pod aktami kiejdańskimi podpisało się ponad 1100 przedstawicieli szlachty i duchowieństwa katolickiego, wśród nich biskup żmudzki Piotr Parczewski, kanonik Jerzy Białozor, późniejszy biskup smoleński (1658) i wileński (1661)⁴.

Unia kiejdańska była rezultatem silnych separatystycznych dążeń wśród litewskich i białoruskich protestanckich elit kierowanych przez Radziwiłłów. Jej wprowadzenie w życie — jak słusznie w pracy dowodzi Andrej Kotlarczuk — radykalnie zmieniłoby układ sił w regionie Morza Bałtyckiego. Jeden z głównych punktów unii mówił o zerwaniu federacji Polski i Litwy i powstanie federacji szwedzko-litewskiej. W ten sposób Wielkie Księstwo Litewskie aspirowało do odzyskania statusu samodzielnego podmiotu międzynarodowego. Unia oznaczała nową skandynawsko-litewską alternatywę dla polsko-rosyjskiej dominacji w tej części Europy.

Nowym sposobem ujęcia zagadnienia jest ukazanie wydarzeń kiejdańskich w kontekście generalnego kryzysu, który miał miejsce w Europie w połowie XVII wieku. Kryzys ten charakteryzował się wieloma konfliktami zbrojnymi, wojnami domowymi i powstaniem od Portugalii po Ukrainę. Sytuacja polityczno-religijna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainie była jednym ze źródeł konfliktu szwedzko-rosyjskiego i polsko-rosyjskiego.

Andrej Kotlarczuk analizuje przyczyny niepowodzenia unii kiejdańskiej i wskazuje na czynniki zewnętrzne i wewnętrzne, które doprowadziły do jej upadku. Autor monografii „In the Shadows of Poland and Russia” jako główną przeszkodę w realizacji unii kiejdańskiej upatruje w zróżnicowaniu etnicznym, wyznaniowym i politycznym szlachty litewskiej. Prawdą jest, że szlachta litewska miała różne sympatie polityczne od Moskwy po Siedmiogród, ale nie uważam, że zróżnicowanie wyznaniowe miało istotne znaczenie przy upadku postanowień kiejdańskich. Jak zaznaczyłem wyżej za unią kiejdańską oprócz szlachty protestanckiej opowiedziała się znaczna część prawosławnego bojarstwa ruskiego oraz szlachty i duchowieństwa łacińskiego.

W pełni za to popieram pogląd Andreja Kotlarczuka w kwestii fiaska szwedzkiej strategii politycznej. Zaangażowanie polityczne i militarne Szwecji na ziemiach polskich osłabiło jej aktywność na terenie Wielkiego

⁴ *Akta ugody kiejdańskiej 1655 roku*, wyd. W. Konopczyński i K. Lepszy, „Ateneum Wileńskie”, R. X, 1935, s. 3-4; T. Wasilewski, *Zdrada Janusza Radziwiłła...*, s. 136-137; H. Wisner, *Rok 1655 na Litwie...*, s. 98-99. Ugodę kiejdańską poprzedziły wcześniejsze porozumienia litewsko-szwedzkie. 31 lipca zostały uzgodnione *Kondycje Litwie od Szwedów podane* i *Cautiones et conditiones*, por.: *Akty ugody kiejdańskiej 1655 roku*, s. 4-6. O ugodzie kiejdańskiej por.: H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII wieku*, Warszawa 1982, s. 175-200.

Księstwa Litewskiego. Po unii kiejdańskiej władze szwedzkie traktowały Wielkie Księstwo Litewskie jako kraj podporządkowany, a nie równy sobie. Administracja szwedzka wprowadzała na ziemiach litewskich duże obciążenia podatkowe i nie była w stanie zapanować nad własnymi wojskami traktującymi ziemie litewskie jako obszar podbity. W konsekwencji Szwecja została pokonana przez Rzeczpospolitą i Rosję.

Równie ważna dla Andreja Kotlarczuka jest postawa polityczna elit litewsko-ruskich. Separatyści litewscy skoncentrowali się w swych działaniach głównie przeciwko Polsce i szukali akceptacji dla swej proszwedzkiej polityki wśród Kozaków i Rosji. Ich działalność nie ochroniła ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego przed najazdem moskiewskim. Trudno w tym kontekście zgodzić się z autorem recenzowanej pracy, że „litewski przypadek był prowincjonalną rebelią kierowaną przez narodową szlachtę przeciwko ich królowi, opartą na tradycji wcześniejszej wolności z okresu państwowego”. Nie nazwałbym też wydarzeń na Litwie w 1655 r. „kryzysem tożsamości”, albowiem unia kiejdańska była elementem większej koncepcji — budowy własnego suwerennego państwa. W wyniku wydarzeń polityczno-militarnych wizja niepodległego Wielkiego Księstwa Litewskiego musiała upaść. Koszty szukania politycznej niezależności w związkach ze Szwecją i Moskwą okazały się większe, aniżeli korzyści płynące z ich protekcji.

W konsekwencji po odzyskaniu przez Rzeczpospolitą siły politycznej i militarnej na Litwie zwyciężyła orientacja propolska. Wielkie Księstwo Litewskie powróciło na mapy Europy jako druga część składowa Rzeczypospolitej, ale za cenę religijnej katolicyzacji i kulturowej polonizacji. Po wydarzeniach w latach 1655-1658 Wielkie Księstwo Litewskie zostało zdegradowane do prowincji państwa polskiego. Książka Andreja Kotlarczuka jest ważnym głosem w dyskusji na temat unii kiejdańskiej i jej skutków. Koncepcja budowy samodzielnego bytu państwowego przez elity litewskie w okresie kryzysu europejskiego upadła, albowiem idea ta była trudna do zaakceptowania dla wszystkich sąsiadów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podzielone politycznie możnowładztwo i szlachta litewska okazały się zbyt słabe, ażeby wizję niezależnego państwa urzeczywistnić. Jestem przekonany, że najnowsza publikacja Andreja Kotlarczuka zainspiruje historyków do większej dyskusji i badań nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie „potopu szwedzkiego”.

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Białorusko-polskie konferencje naukowe: *Znakomici mińszczenie XIX-XX wieku* — **Mińsk 9 listopada 2004 r.**, *Znakomici mińszczenie XIX-XX wieku — Rola wybitnych przedstawicieli życia religijnego na przełomie XIX i XX wieku* — **Mińsk 27 października 2005 r.**

Organizatorami pierwszej konferencji były trzy instytucje polskie: Instytut Polski w Mińsku, Instytut Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego i Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, oddział we Wrocławiu. Stronę białoruską reprezentował Wydział Historyczny Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Maksyma Tanka z Mińska.

Temat konferencji był ściśle biograficzny: przedstawienie postaci wybitnych mińszczan z końca XIX i początku XX wieku. Podstawowym kryterium doboru referatów i tematów wystąpień były zasługi dla miasta Mińska, jego historii, gospodarki i kultury, stąd wśród omawianych postaci znaleźli się Białorusini, Polacy, Rosjanie i Żydzi. Tę wielokulturowość Mińska podkreślił w słowie wstępnym otwierającym konferencję profesor Iwan Cyrkun, prorektor Uniwersytetu Pedagogicznego, zwracając również uwagę na tradycje zgodnego współżycia wszystkich narodów tworzących społeczeństwo dawnej Rzeczypospolitej. O celach konferencji i jej miejscu w organizowanej co roku w Mińsku „Jesieni z kulturą polską” mówił jej główny organizator radca ambasady polskiej, dyrektor Instytutu Polskiego Cezary Karpiński. Obiecał on druk wszystkich referatów i kontynuowanie idei przewodniej — czyli prezentowania białorusko-polskich badań biograficznych nad wybitnymi mińszczanami.

Pierwszym, który wprowadził uczestników w zagadnienia współczesnego widzenia Mińska Litewskiego w Polsce był prof. dr hab. Zdzisław Julian Winnicki z Uniwersytetu Wrocławskiego, który wygłosił referat: „Mińsk Litewski (Białoruski) — percepcja we współczesnej Polsce — uwagi”. Wybór referatu prof. Z. J. Winnickiego jako inauguracyjnego konferencję nie był przypadkowy. Ten najwybitniejszy polski znawca historiografii białoruskiej¹, badacz przeszłości Mińska² i historyk polonii białoruskiej³, twórca wspaniałej organizacji „Straż Mogił Polskich na Wschodzie” — nie bez goryczy mówił o niemal zerowej wiedzy wśród współczesnych Polaków na

¹ Jest on autorem liczącej ponad 600 stron monografii zatytułowanej *Współczesna doktryna i historiografia białoruska (po roku 1989) wobec Polski i polskości* wydanej we Wrocławiu w 2003 r.

² Por. np. nieosiągalną już w księgarniach książkę *W Mińsku Litewskim, mieście dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław 2000.

³ Por. takie książki jak: *Szkice kresowe*, Wrocław 1995; *Szkice polsko-białoruskie*, Wrocław 1998; *Szkice i obrazy zaniemeńskie*, Wrocław 2000.

temat Mińska, jego historii i losów ludzi, w tym wielu wybitnych Polaków, którzy tę historię tworzyli. Jego referat zawierał nie tylko skondensowaną (z racji wymogów konferencyjnych) informację o najwybitniejszych Polakach z Mińska, ale też konkretne postulaty badawcze skierowane tak do polskich, jak i białoruskich historyków.

Profesor Adam Maldzis reprezentujący Międzynarodowe Stowarzyszenie Białorusoznawców przedstawił kilka postaci związanych z Mińskiem — aktywnych uczestników powstania styczniowego („Mińszczanie — uczestnicy powstania 1863-1864 roku”) pisarza Wincentego Dunin-Marcinkiewicza, kompozytora Floriana Miładowskiego, uczonych: Benedykta Dybowskiego, Jana Czapskiego, Tadeusza Korzona i innych: Wasyla Konopackiego, Bolesława Świętorzeckiego.

„Polacy — mińszczanie z kręgu Mińskiego Towarzystwa Rolniczego” to tytuł referatu dr. Romana Jurkowskiego z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Składał się on z trzech części: wprowadzającej, w której autor ogólnie omówił powstanie, działalność i strukturę organizacyjną Mińskiego Towarzystwa Rolniczego, a następnie w dwóch wyczerpujących biogramach przedstawił postacie ks. Hieronima Druckiego-Lubeckiego i wieloletniego prezesa MTR Edwarda Woyniłłowicza. Dzieje towarzystw rolniczych w Witebsku, Mińsku, Mohylewie, Grodnie i w wielu powiatach tzw. guberni białoruskich to zagadnienie nie analizowane przez historyków białoruskich. Nie służyły takim badaniom tzw. czasy radzieckie w dziejach Białorusi, gdzie zajmowanie się ziemiaństwem polskim było dopuszczalne tylko w kontekście „walki chłopów z obszarnikami”, więc referat dr. R. Jurkowskiego spotkał się z zainteresowaniem kolegów historyków z Białorusi, widocznym podczas dyskusji⁴. Pośrednim potwierdzeniem powyższej konstatacji było wystąpienie I. Mielnikowa, studenta Uniwersytetu Warszawskiego i doktoranta Uniwersytetu Pedagogicznego w Mińsku poświęcone polskiej historiografii dotyczącej Mińskiego Towarzystwa Rolniczego („Polska historiografia dotycząca działalności Mińskiego Towarzystwa Rolniczego”).

Całkiem innej grupy społecznej i zawodowej dotyczyło wystąpienie dr. Andrzeja Kisztykowa z Mińska: „Strażnicy mińskiego czasu — miejscy zegarmistrze”. Ten znany w Mińsku badacz białoruskiej kultury materialnej jest autorem kilku opracowań dotyczących dziejów zegarmistrzostwa w Mińsku i innych miastach dzisiejszej Białorusi. W swoim wystąpieniu najpierw ogólnie scharakteryzował dzieje zegarów na Białorusi (pierwsze wzmianki o istnieniu czasomierzy mechanicznych pochodzą z końca XV w.). I choć brak konkretnych dat, to dość przekonującą jest argumentacja autora o możli-

⁴ R. Jurkowski jest autorem monografii *Ziemiaństwo polskie kresów północno-wschodnich 1864-1904. Działalność społeczno-gospodarcza*, Warszawa 2001.

wości jeszcze wcześniejszego datowania, „skoro w 1404 roku zainstalowano mechaniczny zegar na Kremlu, to powinny one już wtedy istnieć na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, bo wszelkie wytwory cywilizacji zachodnioeuropejskiej najpierw trafiały na Ruś Zachodnią lub Południową, a dopiero potem na Moskiewską”. Pierwszy miejski zegar w Mińsku zamontowano na wieży kościoła jezuickiego w 1730 roku i służył on mieszkańcom przez prawie dwa wieki. Według referenta najwybitniejszym mińskim zegarmistrzem był Abram Morduchowicz-Lejzerowski, żyjący na przełomie XIX i XX wieku.

Z referatem o zegarmistrzach korespondowało wystąpienie kierownika oddziału fotografii w Państwowym Muzeum Historii i Kultury Białorusi Nadzieży Sawczanki zatytułowane „Mińscy fotografowie”. Dowiadujemy się z niego iż pierwszym fotografem w Mińsku był Antoni Pruszyński, o którym wzmiankował miński policmajster przy okazji raportu o „patriotycznych nabożeństwach” w 1861 r. W 1890 roku w Mińsku było zarejestrowanych 11 zakładów fotograficznych, co nie było liczbą imponującą, zważywszy, że w Wilnie było 16, a w Nowym Jorku — 300. Dalszą część wystąpienia autorka poświęciła postaci Lwa Daszkiewicza (1882-1957), najwybitniejszego mińskiego fotografa, nauczyciela fotografii i wielkiego miłośnika Mińska. Warto nadmienić, że ten interesujący referat oparty był niemal w całości na materiałach archiwalnych.

O architekcie, który był twórcą „srebrnego wieku” w mińskiej architekturze — Henryku Gaju (1875-1936) („Warszawski architekt Henryk Gaj i jego dzieła w Mińsku”) mówił docent Waczesław Czernatow z Białoruskiego Narodowego Uniwersytetu Technicznego. Ten czas to lata 1900-1914, kiedy neoklasycyzm szybko rozprzestrzenił się na Białorusi, a zwłaszcza w jej stolicy — Mińsku. Wywodzący się z polskiej szlachty architekt po studiach w Petersburgu, Monachium i Paryżu, wielu udanych projektach w Warszawie związał się z Mińskiem około 1902 roku, projektując wiele budynków w samym mieście. On to dokończył budowę słynnego mińskiego tzw. czerwonego kościoła ufundowanego przez Edwarda Woyniłłowicza.

Bardzo ogólnym, mającym charakter czysto informacyjny, był referat Olgi Matuszewicz („Polskie Towarzystwo «Oświata» w Mińsku 1907-1909”).

Kolejnym referentem był mgr Paweł Masłowski z Instytutu Spraw Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, który w obszernym i bardzo interesującym wystąpieniu mówił o wybitnych Polakach — absolwentach mińskiego gimnazjum („Gimnazjum mińskie — kuźnia polskich talentów”). Nie mógł on oczywiście nawet wymienić wszystkich zasłużonych absolwentów od 1672 r., kiedy to powstało w Mińsku kolegium jezuickie, skupił się więc na okresie przed i po powstaniu styczniowym. Omówił zatem biografii takich znanych Polaków jak B. Dybowski, W. Narkiewicz-Jodko, Bolesław i Apolinary Świętorzeczy, W. Spasowicz, T. Korzon, M. Zdzie-

chowski, A. Mahrburg, M. Massonius, S. Cybulski, J. K. Potocki, K. Hutten Czapski, F. Ruszczyk, W. Raczkiewicz. Opierając się na obszernym materiale archiwalnym i pamiętnikarskim wykazał olbrzymi wkład gimnazjum mińskiego do dziejów kultury i nauki polskiej.

Dr Włodzimierz Dzienisow, pracownik Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi przybliżył postać Michała Gałsmana, mińskiego historyka, krajoznawcy, archeologa i zbieracza „starożytności” („Miński historyk i krajoznawca XIX wieku — Michał Gałsman”). Autor, opierając się na nieznanych wcześniej dokumentach archiwalnych, dostarczył nowych danych o rodzinie swego bohatera i jego działalności w Mińsku w latach 1877-1889.

Dr Witalij Skałaban z Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi zajął się mało znaną w polskiej i białoruskiej historiografii postacią Aleksandra Junoszy Gzowskiego i mińskim okresem jego działalności w latach 1919-1920.

Referat dr. Anatola Wielikiego z Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego („Polscy ziemianie — kronika wyniszczenia 1918-1929”) cechowała drobiazgową dokładność w przytaczaniu nieznanych dokumentów radzieckich służb bezpieczeństwa planujących i realizujących stalinowską politykę likwidacji polskiej szlachty i ziemiaństwa z terenów sowieckiej Białorusi. Wykład uzupełniały tabele sporządzone przez autora, pokazywały one losy 1 096 rodzin polskich, zaliczonych do „obszarników”, którym odebrano wszelką własność i „za to, że byli Polakami” skazano na deportację z BSSR (229 rodzin) i przesiedlenie w obrębie sowieckiej Białorusi (867).

Wykładem nie ujętym w programie konferencji, ale wygłoszonym i później opublikowanym był referat prof. dr hab. M. Zabawskiego („Posłowie Polacy z guberni mińskiej w I Dumie Państwowej 27 IV (10 V) — 8 (21) VII 1906 r.”). Krótkie przedstawienie biogramów: Aleksandra Lednickiego, Mariana Massoniusa, Eustachego Lubańskiego, Jana Wiszniewskiego, Romana Skirmunta, ks. Hieronima Druckiego Lubeckiego i Wiktora Janzewskiego pokazało postacie polskich działaczy politycznych i społecznych z Mińska w wyborach do I Dumy.

Każdy blok wykładów (po 3 referaty) kończyła dyskusja i pytania do referentów. Wymienię tylko podstawowe kwestie, które omawiano podczas dyskusji. Prof. dr hab. Z. J. Winnicki podniósł sprawę ogromnej luki istniejącej tak w polskiej, jak i białoruskiej historiografii w zakresie naukowej biografistyki. „Wprawdzie ta konferencja nie jest w stanie tej luki wypełnić, ale jest dobrym prognostykiem na przyszłość” — powiedział naukowiec z Wrocławia, a zwracając się do obecnego w drugiej części obrad ambasadora RP w Mińsku i radcy Ambasady RP w Mińsku, dyrektora Instytutu Polskiego Cezarego Karpińskiego zaproponował kontynuację tej konferencji w przyszłym roku. Prof. A. Maldzis z kolei zwrócił uwagę na jeden, jego zdaniem nadzwyczaj pozytywny fakt widoczny na tej konferencji, a mia-

nowicie pokazanie wybitnych mińszczan od strony ich zasług i osiągnięć, a nie przynależności narodowej, co wcale nierzadko występowało na innych konferencjach. Jego zdaniem spory, kim był dany pisarz czy architekt powinny schodzić na dalszy plan wobec faktu, że wszystkich łączyła wspólnota miejsca zamieszkania i miłość do Mińska. Dr Roman Jurkowski polemizował z niektórymi tezami referatu doc. M. Zabawskiego, wykazując na przykładzie Wiktora Janczewskiego i Jana Wiszniewskiego — mińskich posłów do I Dumy, że nie zawsze deklaracje polityczne przed wyborami (w sprawie przynależności do partii Konstytucyjnych Demokratów) były dotrzymywane w praktyce parlamentarnej. Obaj ci posłowie należeli do Koła Posłów z Litwy i Rusi, bardzo dalekiego od partii kadeckiej.

Konferencję zamknął radca Cezary Karpiński informując zebranych o planowanym druku wszystkich referatów⁵.

Należy też dodać, że dla grupy polskiej (oprócz referentów jechało z nami dwóch członków wrocławskiego oddziału Wspólnoty Polskiej) podróż do Mińska była też historycznym objazdem naukowym i odwiedzinami w skupiskach polskich w Lidzie i Iwieńcu. Zwiedzanie miejsc pamięci narodowej jak cmentarzy akowskich w Puszczy Nalibockiej, Kuropat w Mińsku, Cmentarza Kalwaryjskiego w Mińsku połączone było też z prelekcjami z okazji zbliżającego się Święta Niepodległości (Dom Polski w Iwieńcu — pogadanka prof. Z. J. Winnickiego) i dostarczeniem środowiskom polonijnym książek polskich i materiałów poligraficznych.

Celem drugiej konferencji (odbyła się 27 października 2005 r.) poświęconej postaciom wybitnych mińszczan, było skupienie się na sferze życia religijnego różnych narodowości mieszkających w mieście i poprzez ten pryzmat ukazanie roli tych postaci w życiu religijnym i społeczno-politycznym miasta na przełomie XIX i XX wieku. Wśród organizatorów tym razem zabrakło oficjalnego, instytucjonalnego przedstawiciela strony białoruskiej, jak to było w roku zeszłym, choć w zastępstwie strony państwowej honory gospodarza wspaniale spełniał ksiądz proboszcz dr Władysław Zawalniuk, w którego parafii odbywała się cała konferencja. Po stronie polskiej głównym organizatorem był Instytut Polski w Mińsku (konferencja była częścią corocznej akcji Instytutu pt. „Jesień z kulturą polską”) z jego niestrudzonym dyrektorem, radcą Cezarym Karpińskim.

Nie można było wybrać lepszego miejsca na konferencję o tematyce związanej z wybitnymi przedstawicielami życia religijnego. Podziemia kościoła św. Symeona i Heleny w Mińsku, nazywanego „czerwonym kościołem”,

⁵ Zbiór ten ukazał się w 2005 r. pod tytułem *Знакамітыя мінчане. Матэрыялы беларуска-польскай канферэнцыі, Мінск, 9 лістапада 2004 г.*, pod red. A. Wielickiego i Z. Winnickiego, Mińsk — Wrocław 2005, ss. 150.

ufundowanego przez małżeństwo Edwarda i Olimpii Woyniłłowiczów, w których obok biblioteki znajduje się przestronna sala konferencyjna — dawały nie tylko specjalny nastrój, ale również dobitnie świadczyły o roli Kościoła katolickiego w przeszłości i teraźniejszości Mińska.

Obrady otworzył ks. biskup Antoni Dziemianko, sufragan miński, kapłan wielce zasłużony dla odrodzenia życia religijnego katolików na Białorusi. W miłych słowach życzył on owocnych obrad, dziękując jednocześnie ks. W. Zawalniukowi za podjęcie trudu współorganizowania konferencji.

Pierwszym referatem było wystąpienie ks. dr. W. Zawalniuka, który dał ogólną informację o sytuacji Kościoła katolickiego w państwie rosyjskim u schyłku panowania ostatniego cara Rosji Mikołaja II. Według jego informacji przed wybuchem I wojny światowej w Rosji było 4 234 kościoły katolickie i 1 978 kaplic. Liczebność duchowieństwa wynosiła 4 600 kapłanów. W 1917 roku na terytorium Imperium Rosyjskiego (przed rewolucją lutową) znajdowało się około 11,5 mln katolików, którzy stanowili 9% ludności państwa⁶.

Drugim referentem był ks. docent I. Andryjnow z referatem poświęconym działalności biskupa mińskiego i turowskiego Mitrofana w latach 1912-1916 („Biskup miński i turowski Mitrofan (Krasnopolski) i jego praca w diecezji mińskiej 1912-1916”). Zajmujący tekst o roli Cerkwi prawosławnej w życiu religijnym Mińska zawierał sporo wypowiedzi kontrowersyjnych naukowo, jak chociażby teza o „braku opieki państwa rosyjskiego nad Cerkwią prawosławną”. Wątpliwości budziły też dane statystyczne przedstawiające liczbę konwersji z prawosławia na katolicyzm i odwrotnie, szczególnie po tzw. ukazie tolerancyjnym z kwietnia 1905 r. Zwrócono na to uwagę w dyskusji po pierwszej części obrad.

Profesor E. Joffe, z Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego zajął się ludnością żydowską („Życie duchowe Żydów mińskich na przełomie XIX i XX wieku”). Prelegent w długim referacie omówił liczebność Żydów mińskich, strukturę zawodową, szkolnictwo i poziom wykształcenia (pierwszą w Rosji państwową szkołę żydowską utworzono w 1847 roku) i relacje z władzami. Interesującym w referacie było zwrócenie uwagi na instytucjonalne formy kontaktu ludności żydowskiej z administracją państwową. Służyła temu funkcja tzw. rabina kazionnego — czyli takiego duchownego, który odpowiadał przed władzami za ludność żydowską.

Ks. dr Antoni Gremza z Grodzieńskiego Katolickiego Seminarium Duchownego przedstawił referat pt. „Religijno-polityczna sytuacja kościoła rzymskokatolickiego w Imperium Rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku”, w którym podkreślił wyjątkowe (in minus oczywiście) położenie katolików w Ros-

⁶ Szczegóły patrz: O. A. Licenberger, *Rimsko-katoliceskaja Cerkow' w Rossii. Istori-ja i prawowoje położenie*, Saratow 2001, s. 160.

ji do czasu ogłoszenia ukazu tolerancyjnego. Interesujące było przedstawienie sposobów i form przeciwdziałania władz rozszerzaniu się katolicyzmu wśród Rosjan w dużych skupiskach miejskich. Znaczną część wystąpienia zajęło referentowi scharakteryzowanie organizacji Kościoła katolickiego w Rosji i jej rozwój strukturalny, ze szczególnym zaznaczeniem roli petersburskiego Kolegium Duchownego i kilku wybitnych jego członków.

O ludności tatarskiej w Mińsku i jego najbliższych okolicach mówiła mgr P. Aleksandrowicz („Tatarsko-muzułmańska społeczność Mińska. Wybrane elementy życia społecznego”). Jej badania historyczno-etnograficzne obejmowały teren tzw. Rakowskiego Przedmieścia, zwanego też rzadziej Tatarskim Końcem, gdzie w okresie panowania księcia Witolda osiedli Tatarzy, nagradzani ziemią za służbę wojskową w szeregach armii wielkiego księcia. Jeszcze w końcu XIX wieku statystyki miejskie odnotowywały 1 146 Tatarów mieszkających na Rakowskim Przedmieściu. Prelekcja przyniosła słuchaczom dużo interesujących szczegółów dotyczących zwłaszcza procesów podziałów społecznych wśród tej grupy mieszkańców Mińska u schyłku XIX wieku.

Mgr Paweł Masłowski z Instytutu Spraw Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego wygłosił referat pt. „Obraz sytuacji katolików na ziemiach białoruskich w świetle dokumentów Stolicy Apostolskiej w okresie pontyfikatu Piusa IX”. Ten rzeczowy wykład oparty na publikowanych źródłach watykańskich i obszernej literaturze historycznej zasygnalizował uczestnikom konferencji potrzebę nowego spojrzenia na wzajemne dyplomatyczne relacje Rosji z Watykanem, zwłaszcza w odniesieniu do ziem białoruskich, gdyż, jak stwierdził referent, „walka między katolicyzmem a prawosławiem odbywała się nie bezpośrednio między katolikami a prawosławnymi, a pośrednio o unickich Białorusinów i Ukraińców”. Prelegent skupił się także na aspekcie dyplomatycznych kontaktów Rosji ze Stolicą Apostolską, dobitnie pokazując złą wolę władców Rosji i podległych im rządów wobec prób normalizacyjnych Watykanu.

Referat ten zakończył pierwszą część konferencji. W dyskusji wzięły udział następujące osoby: prof. Z. J. Winnicki, uzupełnił wykład P. Aleksandrowicz, dodając garść szczegółów o kolonii tatarskiej na Rakowskim Przedmieściu. Podkreślił wierność Tatarów wobec dawnej Rzeczypospolitej, jako przykład podając wielu wybitnych oficerów pochodzenia tatarskiego już w II Rzeczypospolitej. Dr R. Jurkowski polemizował z wypowiedzią ks. docenta I. Andryjnowa o „braku opieki” władz państwa rosyjskiego nad Cerkwią prawosławną — traktując ją w kategoriach lapsusu językowego niż poważnej wypowiedzi naukowca. Korespondent Akademii Architektury Republiki Białoruś W. Dzienisow zwrócił uwagę mgr. P. Masłowskiemu na dominację problematyki unickiej w kontaktach między Watykanem za Piusa IX a Rosją.

Po obiedzie w gościnnej plebani ks. W. Zawalniuka obrady wznowiono refe-

ratem docenta dr. A. Wielikiego pt. „Miński proces księży rzymskokatolickich w 1922 r.” Było to niewątpliwie jedno z najciekawszych wystąpień na tej sesji. Wykład oparty w całości na nieznanym dotąd materiale archiwalnym, uzupełniony kopiami dokumentów z procesu i przesłuchań, pokazywał mechanizmy walki z Kościołem katolickim w radzieckiej Białorusi. Autor przy pomocy materiału archiwalnego pokazał motywy decyzji bolszewików o konfiskatach majątku kościelnego. „Jeśli nie było innych sposobów walki z głodem jak konfiskaty precjozów kościelnych, to dlaczego równocześnie kierownictwo bolszewickie przekazywało ogromne sumy pieniędzy na finansowanie rewolucji w Niemczech” — pytał dr A. Wielikij. Szczegółowo przedstawił, posługując się obszernymi cytatami z raportów i wykazów komisji konfiskacyjnych, co zabrano z poszczególnych kościołów w Mińsku. Z referatu widać było jak sfingowano zarzuty, jak zmuszono „świadków” do fałszywych zeznań i jak proces miński wpisywał się w scenariusz walki bolszewików z religią.

Nieznanne szczegóły z biografii biskupa mińskiego Adama Wojtkiewicza (mianowanego przez cara i prekonizowanego przez Watykan w 1853 r.) przedstawił korespondent Akademii Nauk W. Dzienisow („Biskup miński Adam Wojtkiewicz”). Prekonizowanie biskupa A. Wojtkiewicza było ważnym wydarzeniem w dziejach diecezji mińskiej, od 1839 r. pozbawionej pasterza (Watykan nie uznał za biskupa mińskiego Pawła Rawy „mianowanego” przez cara).

Życie i działalność księdza Józefata Żyskara („Ks. Józefat Żyskar — świadek i dokumentalista katolicyzmu na ziemiach białoruskich na przełomie XIX i XX wieku”) scharakteryzował profesor dr hab. Zdzisław Julian Winnicki z Uniwersytetu Wrocławskiego. Jego zdaniem pionierskie, wielotomowe dzieło ks. J. F. Żyskara, „Nasze kościoły” z unikalnymi fotografiami i opisami stało się podstawą dla wielu współczesnych badaczy, a w wielu wypadkach nadal jest niezastąpionym kompendium informacji o kościołach, kaplicach i instytucjach kościelnych na terenie państwa carów. Sporo interesujących szczegółów zawierał biogram ks. J. Żyskara zaprezentowany przez prelegenta.

Dr Roman Jurkowski z Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie mówił o białoruskich aspektach działalności Edwarda von der Roppa, biskupa wileńskiego (1903-1907) i ostatniego metropolity mohylewskiego („Biskup Edward Ropp — kapłan, polityk, świadek historii”). Z bogatej biografii polityczno-duchownej tego kapłana wybrał on dwa elementy: stosunek biskupa (potem arcybiskupa) do wprowadzenia języka białoruskiego do tzw. nabożeństw dodatkowych i kwestię nauczania religii w języku białoruskim. Referent wyeksponował bardzo życzliwy stosunek tego hierarchy katolickiego do problematyki białoruskiej, co miało korzystny wpływ na powstawanie partii chadeckich wśród Białorusinów w II Rzeczypospolitej.

Postać biskupa Zygmunta Łozińskiego kolejnego wysokiej rangi duchow-

nego nierozzerwalnie związanego z Mińszczyzną i Białorusią przybliżył profesor dr hab. Maciej Mróz z Instytutu Spraw Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego. Mianowany w 1917 roku biskupem mińskim, aresztowany w 1920 r., po 11 miesiącach uwięzienia w Moskwie na Butyrkach znalazł się w Polsce i w 1925 r. został biskupem pińskim. Był zdecydowanym krytykiem granicy ryskiej. Pisał w 1922 r.: „zachowano przy Polsce ziemie nie mniej polskie jak powiaty: brzeski, prużański, kobryński, a obcięto te, w których element polski, katolicki, jest daleko silniejszy, mianowicie powiaty: miński (wschodni), borysowski, lepelski, ihumeński i zachodniej ziemi mohylowskiej, z jednym w dodatku na całej linii wschodniej powyżej Wilna, większym ośrodkiem życia polskiego — Mińskiem”⁷. Niezmiernie interesujące były uwagi prof. M. Mroza o konfliktach biskupa Z. Łozińskiego z polskimi władzami administracyjnymi w obrębie diecezji pińskiej na tle polityki polonizacyjnej władz wobec Białorusinów.

Referatem, który zakończył całą sesję było wystąpienie profesora dr. hab. Adama Maldzisa poświęcone postaci prałata Fabiana Obrętowicza („Prałat Fabian Obrętowicz, rektor mińskiego katolickiego seminarium duchownego — kapelan Janki Kupały”). Prof. A. Maldzis pokazał jak znaczący wpływ na twórczość i działalność społeczno-polityczną Janki Kupały, jednego z najwybitniejszych białoruskich poetów przełomu wieków (prawdziwe nazwisko Jan Łucewicz) miał fakt, iż był on katolikiem, wychowanym w katolickiej rodzinie drobnoszlacheckiej na Wileńszczyźnie.

Dyskusja podsumowująca drugą połowę konferencji skupiła się na referacie doc. A. Wielikiego i W. Dzienisowa. Padały pytania dotyczące kwerendy archiwalnej i dostępności materiałów wykorzystywanych przez obydwu autorów. Ciekawymi były informacje o mińskich zbiorach źródeł do działalności biskupa A. Wojtkiewicza i... polskich archiwaliach związanych z biskupem J. Dederko. Według opinii doc. A. Wielikiego zasoby archiwów mińskich dotyczące prześladowania przez bolszewików zarówno Kościoła katolickiego, jak też i Cerkwi prawosławnej nadal czekają na badaczy i, co ważniejsze, są bez większych trudności udostępniane zawodowym historykom.

Konferencję zamknął radca ambasady RP w Mińsku Cezary Karpiński, jeszcze raz dziękując ks. dr. W. Zawalniukowi za pomoc w organizacji konferencji, gościom i referentom za przybycie. Zadeklarował też wydanie drukiem wszystkich referatów i zapowiedział kontynuowanie tej nadal nie wyczerpanej badawczo tematyki.

Roman Jurkowski
(Olsztyn)

⁷ List pasterski biskupa Łozińskiego „W rocznicę traktatu ryskiego”, Nowogródek 18 III 1922 r. [w:] W. Czeczot, *Diecezja mińska i jej pasterz bp Z. Łoziński*, Wilno 1925, s. 37-37, cyt za: M. Mróz, *W kręgu dyplomacji watykańskiej. Rosja, Polska, Ukraina w dyplomacji watykańskiej w latach 1917-1926*, Toruń 2004, s. 119-120.